

γραφῆς ἐν τοῖς πατριαρχικοῖς κώδιξι τοῦ λιβέλλου καὶ τοῦ λογυδρίου τοῦ Στεφάνου, ἀποτελεσάντων τῶν ἐγγράφων τούτων ἐνδειξιν τῆς μετανοίας αὐτοῦ¹.

2. Τὰ προκαλέσαντα τὰς κακοδοξίας τοῦ Στεφάνου αἰτία

Περὶ τοῦ πρωταρχικοῦ αἰτίου τοῦ συντελέσαντος, ὅπως ὁ Στέφανος ἀπολήξῃ εἰς κακοδοξίας, ἔχομεν μαρτυρίας ἐξ αὐτοῦ τοῦ ἰδίου, κυρίως ὁμως παρὰ τοῦ Βουλευσμά². Κατ' αὐτὰς ὁ Στέφανος ἐπεχείρησε τὴν «φυσικὴν αὐτοῦ τῆ θεία τερατευόμενος καὶ ἱερᾷ Γραφῇ συμφωνῆσαι, ταῦτόν εἰπεῖν, τὰ ἄβυλα τοῖς ὕλικοις μετέξει». Ὡς ἐκ τούτου προσέκρουσεν εἰς τὴν βασικὴν ἀρχήν, ἡ ὁποία καθορίζει ὡς ὅλως διάφορον τὸ ἀντικείμενον, ἀλλὰ καὶ αὐτὰς προσέτι, ἐν πολλοῖς, τὰς πηγὰς καὶ μεθόδους ἐρεύνης τῶν θεμάτων τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς θεολογίας.

Ὁ Στέφανος Δούγκας, διατελέσας ἐν Ἑσπερίᾳ³ μαθητὴς τοῦ Schelling (1775 - 1854), ὑπέστη τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἐπικρατήσαντος ἐν αὐτῇ ἰσχυροῦ ρεύματος τῆς ὑπερβατικῆς ἰδεοκρατίας (Tranzendetale Idealismus), τὸ ὁποῖον, προσσημύσας πρὸς τὰ ἰδικά του μέτρα καὶ τὰς θρησκευτικὰς αὐτοῦ ἐφέσεις, παρυσίασεν ἐν τῇ πατρίδι αὐτοῦ μετὰ τὴν ἐκ τῆς Δύσεως ἐπιστροφὴν του.

Ὁ Schelling, ὡς γνωστὸν⁴, ὑπῆρξεν ἐκπρόσωπος τῆς φιλοσοφίας τοῦ ρομαντισμοῦ, ἐπιχειρήσας νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ἀρρήτου καὶ ἀπολύτου διὰ τῆς ὑπερβάσεως τοῦ πεπερασμένου καὶ σχετικοῦ. Τὴν φύσιν ἐθεώρει ὡς ἔχουσαν τὴν αὐτὴν αἰτίαν μετὰ τοῦ πνεύματος καὶ οὕτως ἔλυε τὸ πρόβλημα τῆς παραγωγῆς τοῦ «οὐκ ἐγώ», ἥτοι τῆς φύσεως, ἐκ τοῦ ἀπολύτως ἀνοουμένου ἐγώ». Κατὰ ταῦτα ἐξελάμβανε, κατὰ μίαν στωϊκίζουσαν πανθειστικὴν ἀποψιν, τὴν ὕλικὴν φύσιν ὡς τὸ ὄρατόν πνεῦμα, τὸ δὲ πνεῦμα ὡς τὴν ἀόρατον φύσιν. Ἡ φύσις ἐμφορεῖται ὑπὸ μιᾶς ἀνεξαντλήτου δυνάμεως ἀνανεώσεως. Τὰ φυσικὰ ὄντα ἀναπτύσσονται διὰ τῶν ἀοράτων, ἀκαταλήπτων, μυστικῶν σπερμάτων. Ἰδιαιτέρως ἐνησμενίζετο ὁ φιλόσοφος εἰς τὸ νὰ παρουσιάσῃ

1. Βλ. Εὐχαριστήριον ἐπιστολὴν τῷ ἡγεμόνι Σκαρλάτῳ Καλλιμάχῃ, ἐνθ' ἄνωτ., φ. 273α.

2. Αἱ ὑπὸ τοῦ Στεφάνου παρεχόμεναι πληροφορίες εὑρηγται κυρίως ἐν τῷ «Λογυδρίῳ» αὐτοῦ, ἐνθ' ἄνωτ., φ. 265α - 266β, αἱ δὲ ὑπὸ τοῦ Βουλευσμά ἐν τῇ Ἐπιστολῇ πρὸς Σκαρλάτον ἡγεμόνα, ἐνθ' ἄνωτ., φ. 3α - 3β, τῷ «1ῳ Ἀντιρρητικῷ», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 36α - 39β, τῇ «Ἀναφορᾷ πρὸς τὴν σύνοδον ἢ 2ῳ Ἀντιρρητικῷ», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 56β καὶ τῷ «3ῳ Ἀντιρρητικῷ», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 120α κ.έ.

3. Βλ. Χρ. Παπαδοπούλου, Στέφανος Δούγκας, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 114.

4. Περὶ τοῦ Schelling καὶ τῶν ἰδεῶν αὐτοῦ βλ. M. Schürter, Schellings Werke, τόμ. 2, München 1927, 1928. Περὶ βλ. E. Benz, Schellings theologische Geistesansicht, «Akademie der Wissenschaften und der Literatur» 3 (1955), σ. 235 - 306, K. Jaspers, Schelling. Größe und Verhängnis, München 1955, K. Λογοθέτου, Ἡ μετὰ Κάντιον ἰδεοκρατικὴ φιλοσοφία, ἐν Ἀθήναις 1958, σ. 95 - 255, ἐνθα καὶ ἡ νεωτέρα περὶ αὐτοῦ βιβλιογραφία, X. Θεοδορίδου, Εἰσαγωγή στὴ φιλοσοφία, ἐν Ἀθήναις 1955², σ. 57, 73, 389, Ν. Δούβαρι, Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας, ἐν Ἀθήναις 1933, σ. 145 κ.έ.

τά απασχολοῦντα αὐτὸν προβλήματα ὡς προβλήματα μιᾶς ἀντιθέσεως δύο ἀρχῶν. Ἐκ τῆς ἀντιθέσεως δὲ ταύτης παρετήρει νὰ γεννᾶται μία ἐνότης, ἡ ὁποία καὶ ἀπῆρτιξε τὴν συνέχουσαν τὰ πάντα ὑπερτάτην ἀρχήν. Χάριν παραδείγματος ἀναφέρομεν τὴν ἀποψιν αὐτοῦ ὡς πρὸς τὴν σχέσιν ὀργανικῆς καὶ ἀνοργάνου φύσεως. Ὁ Schelling ἀπεδέχετο ὅτι αἱ διαφοραὶ μεταξύ ἀνοργάνου καὶ ὀργανικῆς φύσεως ἐνηρμονίζοντο διὰ μιᾶς τρίτης δυνάμεως, ἡ ὁποία ἀπετέλει ἐν ταυτῷ τὴν ψυχὴν τοῦ κόσμου, τὴν ἐνοῦσαν τὰ ὄντα.

Αἱ ὡς ἄνω ἐκτεθεισὰ ἰδέαι ἀποτελοῦν, φρονουῦμεν, τὴν κλεῖδα πρὸς κατανόησιν τῆς φιλοσοφίας τοῦ Schelling, συγχρόνως ὁμοίως καὶ τὴν κλεῖδα πρὸς εὑρεσιν τῆς βάσεως, ἐκ τῆς ὁποίας ἐκκινᾷ καὶ ὁ Στέφανος Δούγκας πρὸς διατύπωσιν τῶν θεωριῶν του. Ὡς ἐν κατακλεῖδι δέον ὅπως τονισθῇ ἡ ἐν τέλει στροφή τοῦ Schelling εἰς τὸν μυστικισμόν καὶ τὴν κοσμογονικὴν θεοσοφίαν¹, δι' ἧς ἐπεχειρεῖ νὰ ἐμφανίσῃ τὰς φιλοσοφικὰς αὐτοῦ ἰδέας διὰ τῆς ἐρμηνείας τῆς μυθολογίας καὶ τῆς ἀποκαλύψεως. Ἡ τελευταία αὕτη στροφή τοῦ Schelling φαίνεται ὅτι ἰδιαιτέρως ἐπηρέασε τὸν Στέφανον, ὅστις ἐν ταῖς παραδόσεσιν αὐτοῦ, ὡς καὶ ἐν τοῖς τετραδίοις του, παρουσίαζε παρομοίαν τινὰ τάσιν.

Ἡ πρώτη γνωστὴ εἰς ἡμᾶς ἐμφάνισις τῆς τάσεως ταύτης τοῦ Στεφάνου τυγχάνει ἡ συναγομένη ἐκ τῆς συνομιλίας² αὐτοῦ ἐν Ἰασιῶ μετὰ τοῦ Βουλευσμά. Θεωροῦντες τὰ διαμειφθέντα κατ' αὐτὴν ἴαν διαφωτιστικὰ πρὸς διασαφήνισιν τῶν αἰτίων τῶν προκαλεσάντων τὰς κακοδοξίας τοῦ Στεφάνου, παραθέτομεν ταῦτα κατωτέρω.

Ἐπιθυμῶν ὁ Βουλευσμάς νὰ πληροφορηθῇ κατὰ πόσον ὁ Στέφανος παρεξέκλινε τῆς παραδεδομένης ἐκκλησιαστικῆς διδασκαλίας, διεπυνθάνετο παρ' αὐτοῦ «ὁποίου ἐγνώ πρὸ πάντων τῶν πάλαι ἢ νῦν σοφῶν διδάξαι σύστημα φυσικόν». Εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην ἀπήντησεν ὁ Στέφανος ὅτι δὲν ἠκολούθει τινὰ τῶν πρὸ αὐτοῦ φιλοσόφων. Τοῦτο, κατὰ τὸν Βουλευσμᾶν, δὲν ἀνταπεκρίνετο εἰς τὴν πραγματικότητα, διότι τὸ σύστημα τῆς «Φυσικῆς» τοῦ Στεφάνου ἦτο γνωστὸν ὅτι ἐγγράφη «κατὰ Μαρτίνον»³. Περαιτέρω ὁ Βουλευσμάς ἐρωτήσας τὸν Στέφανον ποῖαι εἶναι ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ αἱ ἀρχαὶ αὐτοῦ, οὗτος μετὰ «παρρησίας» ἀπήντησε «τὸν Μωϋσῆν ἔχω». Κατόπιν τούτου ὁ Βουλευσμάς, διὰ νὰ ἀποσαφηνίσῃ, φαίνεται, ἀπολύτως τὴν τάσιν τοῦ Στεφάνου ἐναντι τῆς διδασκαλίας τῆς Ἐκκλησίας, ἐν πρώτοις μὲν συνεχάρη αὐτόν, διότι ἐστήριξε τὰς ἀρχὰς του ἐπὶ τοῦ Μωϋσέως, ἐν συνεχείᾳ δὲ ἐτόνισε πρὸς αὐτόν ὅτι ἀσφα-

1. Ἡ στροφή αὕτη σημειοῦται ἰδιαιτέρως ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «Philosophische Untersuchung über das Wesen der menschlichen Freiheit und die damit zusammenhängenden Gegenstände», ἐκδοθέντι τὸ πρῶτον κατὰ τὸ ἔτος 1809.

2. Ἡ συνομιλία εὐρηται ἐν τῷ «1^ο Ἀντιρρητικῶν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 13β - 14β.

3. Βλ. «3^{ον} Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 123α. Πρόκειται περὶ τοῦ Claude Saint Martin (1743 - 1803), τοῦ θεμελιωτοῦ τοῦ θεοσοφικοῦ συστήματος τοῦ μαρτινισμού.

λῶς θὰ εἶχε «παμπόλλους βοηθούς καὶ συνηγόρους» εἰς τὸ ἔργον του, ἦτοι «πάντας τοὺς γνησίους διερμηνευτὰς Μωυσέως, τοὺς πνευματοφόρους Πατέρας». Ἐὰν ἐπέιθετο εἰς τοὺς λόγους αὐτῶν, θὰ ἦτο ἀποδεκτός, ἐὰν ὁμως θὰ προέβαλλε ἴδιον σύστημα παρεξηγῶν τὸν Μωυσέα καὶ μὴ ἀκολουθῶν τοὺς ἐρμηνευτὰς αὐτοῦ, θὰ ἐλογίζετο ἀπαραδέκτος. Εἰς τὰς σκέψεις του ταύτας ὁ Βουλησιμᾶς ἔλαβε τὴν ἀποφατικὴν ἀπόκρισιν ὅτι «οὐ κατὰ σειρὰν οἱ Πατέρες ἠρμήνευσαν τὴν Γραφήν». Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ἠγανάκτησεν ὁ Βουλησιμᾶς, ὅστις παρουσιάζει ἑαυτὸν γνωρίζοντα καλῶς τὰς ἀρχὰς καὶ διαθέσεις τοῦ ἀντιπάλου του. Οὕτως ἀπεκρίθη πρὸς αὐτόν· «εἰ γ' οὐ κατὰ σειρὰν, ἄρ' οὐ καλοὶ διερμηνεῖς οὐδ' ἀποδεκτοί, καὶ καλὸς σὺ καὶ ἀποδεκτός, ὁ πρὸς τὸ ἴδιόν σου σύστημα αὐτὴν ἐρμηνεύων καὶ μῆτε τοῖς κατὰ σειρὰν, μῆτε τοῖς τινα περικοπὴν ὀρθῶς τε ἐρμηνεύουσι καὶ ἀποδεκτῶς συνάδων, ἀλλὰ σοι ἐν τῷ μέρει τούτῳ ἐκείνους, καὶ μὴ σέ ἐκείνοις συνυπάγεσθαι ἐξ ὑπογείου συνάγων; εὐ γε τῆς φιλοσόφου, ἢ μᾶλλον τῆς φιλαύτου εἰπεῖν δοκοφροσύνης!».

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ἐν συντομίᾳ παρατεθέντος, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὑπὸ τοῦ Βουλησιμᾶ παρεχομένων καὶ τονιζομένων στοιχείων, χαρακτηριστικοῦ διαλόγου μεταξὺ Δωροθέου Βουλησιμᾶ καὶ Στεφάνου Δούγκα, διαφαίνονται ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἔντονος μαχητικὴ διάθεσις τοῦ πρώτου, ὡς καὶ ἡ ἐμμονὴ αὐτοῦ εἰς τὰ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας θεσπισθέντα, ἀφ' ἑτέρου δὲ αἱ ἐγωϊστικαὶ τάσεις τοῦ δευτέρου μετὰ τῆς ἀνοικτείου αὐτοῦ ἀπόψεως ὅτι ἠδύνατο νὰ ἐρμηνεύῃ τὰς Γραφὰς χωρὶς νὰ λαμβάνῃ ὑπ' ὄψιν τὰς παραδεκτὰς ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐρμηνείας τῶν Πατέρων¹. Οὕτω πῶς παρουσιάζοντο δύο ἕτερα βασικὰ αἴτια, τὰ ὁποῖα ἀνέτως ἠδύνατο νὰ ὀδηγήσουν αὐτὸν εἰς παρεξηγήσεις καὶ κακοδοξίας.

Κατὰ ταῦτα δίδεται ἡ δυνατότης νὰ κατανοήσῃ τις τί προεκάλει τὴν ἐχθρικὴν στάσιν τῆς πλειονότητος τῶν ὑγιῶν στελεχῶν τῆς Ἐκκλησίας ἐναντι τῶν ἐκ τῆς Δύσεως ἐνσκηψάντων καὶ κακῶς μηρυκαζόντων τὰς νεοφανεῖς κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην φιλοσοφικὰς ἰδέας καὶ ἐπιστημονικὰς γνώσεις. Προφανῶς ἡ ρῆξις αὕτη ἐδημιουργήθη οὐχὶ ὡς ἐκ τῆς θέσεως, τὴν ὅποιαν κατεῖχον οἱ ἀποτελοῦντες τὸ γνήσιον πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἦτις ὑπηγόρευεν εἰς αὐτοὺς ἀντίδρασιν πρὸς τε τὴν φιλοσοφίαν καὶ τὴν ἐπιστήμην, ἀλλὰ ἐκ τῆς παρατηρουμένης ἀπαραδέκτου μείξεως τῆς θεολογίας μετὰ τῶν θεμάτων τῆς φιλοσοφίας καὶ τῆς ἐπιστήμης, ἐκ τῆς ἀκρίτου μεταφορᾶς τῶν ἰδεῶν τῆς Δύσεως εἰς τὸν ἑλληνικὸν πνευματικὸν χῶρον καὶ ἐκ τῆς ὑπερφιάλου καὶ κούφης στάσεως πολλῶν τῶν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ σπουδασάντων καὶ θεωρούντων ἑαυτοὺς ἀλαθῆτους.

3. Αἱ καινοφανεῖς τάσεις καὶ ἰδέαι τοῦ Στεφάνου

Τὰς τάσεις καὶ ἰδέας τοῦ Στεφάνου εὐρίσκομεν εἰς τὰς συγγραφὰς τοῦ

1. Ὁ Στέφανος, κατὰ τὴν ἀπόψιν τοῦ Βουλησιμᾶ, παρέβαινε τὸν 19ον κανόνα τῆς ἐκτῆς οἰκουμενικῆς συνόδου. Βλ. «βον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἀνωτ., φ 140α.

Βουλησμά, εἰς τὰς ἀνταλλαγείσας ἐπιστολάς περὶ τοῦ ζητήματος τούτου, κυρίως ὁμως εἰς τὴν διασωθεῖσαν ἀτελεῖ «Εἰσαγωγὴν τοῦ Στεφάνου Δούγκα διδασκάλου», ὡς καὶ εἰς τὰς «Ἀπαντήσεις τοῦ Στεφάνου πρὸς τὰς ἀντιρρήσεις τοῦ Δωροθέου εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν». Ἐν ταῖς ἐξῆς ἀκολουθοῦντες τὰς ἀπόψεις τοῦ Βουλησμά, ἐπειδὴ αὐταὶ ἀνεγκωρίσθησαν ὡς αἱ ὀρθαὶ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, θὰ ἐπιχειρήσωμεν νὰ παρουσιάσωμεν τὰς τάσεις καὶ ἰδέας τοῦ Στεφάνου κατὰ τὸ δυνατόν συστηματικῶς.

Αἱ ἰδέαι τοῦ Στεφάνου καὶ αἱ τάσεις αὐτοῦ ὡς πρὸς τὴν Γραφὴν καὶ τὴν ἱερὰν Παράδοσιν δὲν εἶναι ἀσφαλῶς πρωτοφανεῖς, παρὰ ταῦτα ὁμως εἶναι παράδοξοι.

Ὁ Στέφανος παρουσιάζετο διατεθειμένος νὰ χρησιμοποιήσῃ ὡς βασικὰς πηγὰς διὰ τὴν ἐκθεσιν τῶν ἰδεῶν του τὴν τε Γραφὴν καὶ τὴν Παράδοσιν, τὰς ὁποίας, ὡς φαίνεται, ἐμελέτα μετ' ἰδιαιτέρου ζήλου ἢ χρῆσις ὁμως αὐτῶν ἐγένετο κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ ἀποβῇ ἄκρως ἐπιζήμιος ὄχι μόνον ὡς πρὸς τὰς θεολογικὰς αὐτοῦ πεποιθήσεις, ἀλλὰ προσέτι καὶ ὡς πρὸς τὰ συμπεράσματα τῶν ἐπιστημονικῶν αὐτοῦ μελετῶν. Τοῦτο κυρίως ὠφέλιμο εἰς τὸ γεγονός ὅτι ἐπεχειρεῖ, κατὰ τὸν Βουλησμά, νὰ κάμῃ χρῆσιν τῆς Γραφῆς πρὸς στήριξιν τῶν ἀπόψεων του «γραφικοσοφιστικῶς». Οὕτως ἐνεφανίζετο ἐπιδιώκων νὰ ὑφάνῃ ἱστὸν «ἐκ στήμονος μὲν φυσικοῦ, κρόκης δὲ καὶ κερκίδος γραφικοσοφιστικῆς»¹. Τοῦτο ἀκριβῶς συνετέλεσεν, ὥστε νὰ παρερμηνεύσῃ καὶ νὰ διαστρέψῃ τὰς Γραφὰς, θεωρήσας μάλιστα ἑαυτὸν καὶ ἀλάνθαστον². Ὡς ἐκ τούτου, παρετήρει ὁ Βουλησμάς, οὐδόλως ὑπελόγιζε «τὸ πολὺν καὶ αἰδέσιμον τῆς ἀρχαιότητος τῶν θεοφόρων... πατέρων ἐν ταῖς γραφικαῖς ῥήσεσιν»³. Ἐξ ἄλλου, ἐνῶν παρεισῆγε ῥῆσιν τινὰ γραφικὴν πρὸς στήριξιν τοῦ ἰδίου αὐτοῦ φυσικοῦ συστήματος καὶ ἀπόδειξιν τῆς συμφωνίας αὐτοῦ μετὰ τῆς Γραφῆς, δὲν ἐχρησιμοποιοῖε τὰς πατερικὰς ἐρμηνείας, ἀλλ' ἠρμήνευεν «ἀποφαντικῶς». Ὅσάκις πάλιν ἐγένετο ὀρθὴ χρῆσις πατερικῆς τινος γνώμης, τότε ἐπεχειρεῖτο ὑπ' αὐτοῦ νὰ μὴ ἀναφερθῇ ὁ διατυπώσας αὐτὴν πατήρ· οὕτως ἰδιοποιεῖτο, κατὰ τινὰ τρόπον, τὴν γνώμην ἐκείνου⁴. Τὴν ἀντίθεσιν τῶν ἐρμηνειῶν αὐτοῦ πρὸς ἐκείνας τῶν Πατέρων εὗρισκεν ὁ Βουλησμάς εἰς πλεῖστα ὅσα σημεῖα τῆς ἐκθέσεως τῶν ἰδεῶν του⁵. Μόνον κατ' ἐπίφασιν, ἔλεγεν, ὑπῆρχεν εἰς τινὰ σημεῖα τῆς ἐκθέσεως αὐ-

1. «ἰον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 26β.

2. Αὐτόθι, φ. 42α κ.ἀ. Βλ. καὶ Ἐπιστολὴν πρὸς Κύριλλον, πατριάρχην, ἐνθ' ἄνωτ., φ. 10β.

3. «ἰον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 35β.

4. Αὐτόθι, φ. 36α. Περὶ τῆς ἐρμηνείας «ἀποφαντικῶς» βλ. «ἰον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 96α.

5. Ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περίπτωση παρερμηνείας ῥήσεώς τινος τοῦ Διονυσίου, περὶ ἧς θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω. Περὶ τῆς ἀντιθέσεως αὐτοῦ πρὸς τὰς πατερικὰς ἐρμηνείας βλ. «Ἀπαντήσεις τοῦ Στεφάνου πρὸς τὰς Ἀντιρρήσεις τοῦ Δωροθέου εἰς τὴν Εἰσα-

τῶν συμφωνία αὐτοῦ πρὸς τοὺς Πατέρας. Τοῦτο ὁμῶς ἐπετυγχάνετο, ὡς ἐτόνιζεν¹, σοφιστικῶ τῷ τρόπῳ καὶ διὰ τῆς «λεκτικῆς» μόνον συμφωνίας, οὐχὶ ὁμῶς τῆς «πραγματικῆς», ἥτις τῆς ἀναφερομένης εἰς τὴν οὐσίαν. Εἷς τινὰς μάλιστα περιπτώσεις παρουσίαζε τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἀπόψεις ἐπιφέρων ὅτι παρέθετεν αὐτὰς ἐπόμενος τῇ Γραφῇ, ἐνῶ τοιαῦται ἀπόψεις οὐδόλως ἀπτήντων ἐν τῇ Γραφῇ². Τὸ πλέον ὁμῶς παράδοξον ἦτο ἡ ἀποψὶς τοῦ Στεφάνου ὅτι καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας θὰ ἀπηλλάσσοντο τῆς πλάνης, ἐφ' ὅσον θὰ ἐλαμβάνοντο ὑπ' ὄψιν αἱ ἰδία αὐτοῦ ἐρμηνεῖαι ὡς πρὸς τὸ χωρίον τῆς Γενέσεως «καὶ πνεῦμα θεοῦ ἐπεφέρετο...»³. Ταῦτα πάντα συνετέλεσαν, ὥστε ὁ Στέφανος νὰ ἀπομακρυνθῇ τῆς παραδόσεως καὶ νὰ τραπῇ εἰς ζήτησιν νέων μεθόδων, διὰ τῶν ὁποίων θὰ ἤρχετο εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῶν ἱερῶν κειμένων. Ὁ Βουλευσμᾶς παρουσιάζων ὡς ἰδιόρρυθμον καὶ ἀλλοπρόσαλλον τὸν τρόπον ἐρμηνείας τῶν Γραφῶν καὶ τῶν Πατέρων ὑπὸ τοῦ Στεφάνου, ἐτόνιζεν ὅτι οὗτος οὔτε τὴν κατὰ γράμμα οὔτε τὴν κατὰ πνεῦμα ἐρμηνείαν ἐχρησιμοποίει. Τοῦτο κατέστη σαφὲς ἐκ τῆς προσπαθείας του νὰ παρουσιάσῃ τὸ σημειούμενον ἐν τῇ ρήσει «καὶ πνεῦμα θεοῦ ἐπεφέρετο...» ὡς τὸ «φυσικὸν πνεῦμα»⁴.

ὑπὸ τοιαύτας προϋποθέσεις, κατὰ τὸν Βουλευσμᾶν, ἡ πετῶσις τοῦ Στεφάνου εἰς παραδοξολογίας καὶ αἵρεσιν ἤτο τι τὸ ἀπολύτως φυσικὸν καὶ ἀναμενόμενον, πολλῶ δὲ μᾶλλον, ἐὰν ἐλάβανέ τις ὑπ' ὄψιν καὶ ὠρισμένας ἀντιλήψεις αὐτοῦ ἀναφερομένας εἰς τὰς σχέσεις τῆς φιλοσοφίας πρὸς τὴν θεολογίαν.

Ἐκ τοῦ τρόπου τῆς ἐκθέσεως τῶν ἰδεῶν τοῦ Στεφάνου ἐν ταῖς διασωθείσαις συγγραφαῖς αὐτοῦ, ὁ Βουλευσμᾶς ἐξῆγε τὸ συμπέρασμα ὅτι οὗτος ἐνησημενίζετο εἰς ἰδιαζούσης φύσεως ἀπόψεις ὡς πρὸς τὰς παρεχομένας εἰς τὸν φιλόσοφον δυνατότητας ἀντιμετωπίσεως τῶν θεμάτων τῆς θεολογίας. Ἐφρόνει ὅτι ἦτο ἀπαραίτητος ἡ χρῆσις τῆς φιλοσοφίας ἐν τῇ θεολογίᾳ καὶ ἀντιστρόφως, καὶ διὰ τοῦτο ἔκαμνε δαφιλῆ χρῆσιν ἀμφοτέρων, τῆς θεολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας, δι' ἀναμείξεως ἀνεπιτρέπτου τῶν ὑπ' αὐτῶν παρεχομένων στοιχείων⁵. Ἐλησμόνει ὅτι ὑφίστανται θέματα ἐν τῇ θεολογίᾳ, τὰ ὁποῖα δὲν ἐπιδέχονται φιλοσοφικὴν ἐπεξεργασίαν, ἐφ' ὅσον θὰ ἐπεθύμει τις νὰ μὴ ἀπομακρυνθῇ τῆς θεολογίας, καὶ δὴ ὡς αὕτη ἀνεπτύχθη ὑπὸ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ Βουλευσμᾶς ἐπέστησεν ἰδιαίτερώς τὴν προσοχὴν τοῦ Στεφάνου ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου καὶ ὑπέ-

γωγῆν», καὶ τὴν «Ἐισαγωγὴν εἰς τὴν φυσικὴν τοῦ Στεφάνου διδασκάλου», ἐν πλείστοις τόποις. Πρβλ. «3ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 209β, καὶ Ἐπιστολὴν πρὸς Ἀλέξανδρον Καλλιμάχην, ἐνθ' ἄνωτ., φ. 7β.

1. Βλ. «3ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 142α καὶ 172α.

2. Αὐτόθι, φ. 206α.

3. Αὐτόθι, φ. 145α.

4. Βλ. «1ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 28β, 31β, καὶ «3ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 161α κ.έ., 166α κ.έ.

5. Βλ. «Ἀναφορὰν ἢ 2ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 54β, 59β κ.έ.

δειξεν εἰς αὐτόν ὅτι ὁ φιλόσοφος ὀφείλει νὰ σιγᾷ ἀπερὶ τὰ ἐκ μόνης [τῆς] ἀποκαλύψεως γνωστὰ καὶ τῇ πίστει μόνῃ συνετά»¹. Ὡς ἐκ τούτου ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἔδει νὰ ὑπερτονίζῃ τὴν ἀξίαν τῆς φιλοσοφίας, καὶ δὴ ἐναντι τῆς θεολογίας, στηρίζων μάλιστα τὴν ἀποψίν του ταύτην εἰς παρερμηνεῖαν τοῦ χωρίου Παροιμιαί Σολομῶντος 9, 1, συμφώνως πρὸς τὴν ὁποῖαν ἡ ἀναφερομένη ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ «σοφία» ἐταυτίζετο πρὸς τὴν φιλοσοφίαν². Προσέτι ὁ Στέφανος ἐπέσβευεν ὅτι ὁ φιλόσοφος εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ ὀνοματοθετῇ τὰ πάντα κατὰ βούλησιν, καὶ τὰ ἤδη ὀνοματοθετηθέντα, ὡς καὶ τὰ ἐν τῇ Γραφῇ περιλαμβανόμενα. Οὕτως ἐν τῇ συγγραφῇ αὐτοῦ «Ἀπαντήσεις τοῦ Στεφάνου πρὸς τὰς Ἀντιρρήσεις...» καὶ ἐν τῇ παραγράφῳ 61 ἔγραφεν· «ἔξεστι γὰρ τῷ φιλοσόφῳ χρῆσθαι λέξει οἰαδῆποτε, ἐάν μόνον τὸ πρᾶγμα τηρῇ ὡς ἔχει, οἱ γὰρ φιλόσοφοι ἐν τοῖς πράγμασιν ἐνασχολούμενοι, ἀδιαφόρως ἔχουσι κατὰ τὰς λέξεις καὶ τὰ ὀνόματα· λεξικοθέτου τοῦτο, φιλοσόφου δ' οὐχί». Ἐν τῇ παραγράφῳ 102 προσέθετεν· «ἀδιαφορῶ... κατὰ τὴν λέξιν». Πρὸς στήριξιν τῆς ἀπόψεώς του ταύτης ἀνέφερε τὸ ἐξῆς παράδειγμα· ὁ διυλισμένος οἶνος εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποκληθῇ καὶ ἄλλως, ἦτοι ἀρακίον... ἢ πνεῦμα οἴνου, ἢ σίκερα, ἢ ἄνθος οἴνου, ἢ αἰθῆρ οἴνου, ἢ αἰθῆρ, ἢ ἀλκοχόλ». Ἐν τοῖς παραγράφοις 111 καὶ 121, τονίζων τὰ ὡς ἄνω ἐκτεθέντα, διειπνεῖτο ἐν συνεχείᾳ ὅτι μόνον τοῦ «γραμματικοῦ» ἴδιον εἶναι νὰ ἀσχολῆται περὶ τὰς λέξεις καὶ ὅτι ἐναπόκειται εἰς τὴν βούλησιν ἐκάστου νὰ ὀνοματοθετῇ³.

Τοῦτο ἔδωσεν ἀφορμὴν εἰς τὸν Βουλευσμᾶν νὰ παρουσιάσῃ πρῶτον μὲν ὡς ἄλλοπροσάλλους τὰς ἀπόψεις τοῦ Στεφάνου, δεύτερον δὲ ὡς ἀτελέσφορον τὴν ἐφαρμογὴν τῶν ἀρχῶν αὐτοῦ ἐν τε τῇ ἐπιστήμῃ, τῇ φιλοσοφίᾳ, πολλῶ δὲ μᾶλλον ἐν τῇ θεολογίᾳ⁴, καὶ νὰ ἐκθέσῃ τὰς «παραδοξολογίας» τοῦ ἀντιπάλου του.

Αἱ «δογματικαὶ ἐνοχαί» τοῦ Στεφάνου εὐρηγνται⁵ κυρίως ἐν τοῖς παραγράφοις δ', ε', στ', ια', ιδ', ιζ', καὶ οε' τοῦ ἀτελοῦς συγγράμματος «Εἰσαγωγή εἰς τὴν φυσικὴν», ἐν πλείστοις σημείοις τῶν «Ἀπαντήσεων» αὐτοῦ εἰς τὸ «1ον Ἀντιρρητικόν» τοῦ Βουλευσμᾶ καὶ ἐν τῇ συγγραφῇ «Μετάνοια τοῦ διδασκάλου Στεφάνου...». Αἱ ἐνοχαὶ τοῦ Στεφάνου, κατὰ τὸν Βουλευσμᾶν, ἦσαν· 1η ἡ περὶ τροπῆς ἢ μὴ τῶν ὄντων. Ὁ Στέφανος, ἐν τῇ προσπαθείᾳ του, ὅπως καθορίσῃ

1. «3ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 120α.

2. Βλ. «Μετάνοιαν τοῦ διδασκάλου Στεφάνου», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 259β.

3. Πρβλ. «3ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 98α.

4. Βλ. «3ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 100α, 100β κ.έ.

5. Βλ. «Εἰσαγωγὴν εἰς τὴν φυσικὴν τοῦ Στεφάνου...», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 275α-277β, φ. 280α-281β, φ. 282β-283α, φ. 319α-320β, «Ἀπαντήσεις τοῦ Στεφάνου...», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 322α-384β, «Μετάνοιαν τοῦ διδασκάλου Στεφάνου», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 254α-264β. Αἱ «ἐνοχαί» αὐτοῦ περιλαμβάνοντο καὶ ἐν τῷ ἀπολεσθέντι προσφωνητικῷ λόγῳ αὐτοῦ ἐπὶ τῇ ἀναλήψει τῶν καθηκόντων του ὡς διδασκάλου τῆς φιλοσοφίας ἐν τῇ Ἱερατικῇ Ἀκαδημίᾳ. Πρβλ. ὅσα σχετικῶς ὁ Βουλευσμᾶς περὶ τῶν «ἐνοχῶν» τοῦ Στεφάνου γράφει, ἐν «3ῳ Ἀντιρρητικῷ», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 183α κ.έ.

ὅτι ἕκαστον σῶμα ἀπαρτίζεται ἐκ τοῦ ἐξωτερικοῦ αὐτοῦ καὶ ἐνδοτέρου μέρους, ὑπεστήριξε τὴν ἀποψιν ὅτι τὰ σώματα δὲν ὑφίστανται τροπὴν. Εἰς τὸ συμπέρασμα τοῦτο κατέληξεν ἐκ τῆς πεποιθήσεώς του ὅτι τὰ πράγματα, ἀπειράκις διαιρούμενα, παραμένουν τὰ αὐτά. Τοῦτο, ἔλεγε, συμβαίνει, διότι ὑπάρχει ἐν αὐτοῖς ἐσωτέρα τις δύναμις, τὸ πνεῦμα. Τοῦτο ὁμως εἶναι ἀτρεπτον, δι' ὃ καὶ «τὰ πράγματα τὰ φυσικὰ διὰ τὴν ἀνάγκην ἀτρεπτα καὶ τὰ αὐτὰ μένουσιν»¹. Ἀκολουθίαν τῆς ἀπόψεώς του ταύτης ἀπετέλεσεν ἡ 2α δόξα αὐτοῦ, ἡ περὶ τοῦ φυσικοῦ πνεύματος. Τὸ ὑπάρχον ἐντὸς τῶν ὄντων πνεῦμα δὲν εἶναι βεβαίως τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ἀλλὰ τὸ ἀφυσικὸν πνεῦμα).

Ἀσφαλῶς ὁ Βουλησμάς, ὡς καὶ πᾶς τις ἕτερος, μέχρι μὲν τοῦ σημείου τούτου οὐδεμίαν ἀντίρρησην θὰ προέβαλλεν, ἐφ' ὅσον πάντα ταῦτα θὰ ἐξελαμβάνοντο ὡς μία ἐκ τῶν πολλῶν φιλοσοφικῶν ἀπόψεων. Ἀφ' ἧς ὁμως στιγμῆς ὁ Στέφανος ἐπεχείρησε νὰ συνδυάσῃ τὴν δόξαν αὐτοῦ πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἐπὶ τῆς ὁποίας καὶ ἐπεζήτη νὰ στηριχθῇ, ἔπαυεν αὕτη νὰ ἀποτελῇ ἀπλὴν φιλοσοφικὴν δόξαν, καθισταμένη πλέον θεολογία, ἥτις βεβαίως ὑπέχειτο εἰς τὴν κρίσιν τῆς Ἐκκλησίας.

Ὁ Στέφανος κατ' ἀρχὰς ἐν τῇ ε' παραγράφῳ τῆς «Εἰσαγωγῆς» του προσεπάθησε νὰ συσχετίσῃ τὴν περὶ πνεύματος ἀποψιν του πρὸς τὸ ἐν τῇ Γενέσει 1,2 «καὶ πνεῦμα θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος», ἐν συνεχείᾳ ὁμως διέγραψεν ἐν τῷ κειμένῳ του τὴν ἀποψιν του ταύτην, τὴν ὁποίαν παρὰ ταῦτα διὰ τὴν ἱστορίαν παραθέτομεν. Ἀναφερόμενος εἰς τὰς ὀνομασίας, τὰς ὁποίας παρὰ τοῖς διαφόροις φιλοσόφοις λαμβάνει τὸ ἐσωτερικὸν στοιχεῖον τῶν ὄντων, καὶ κατονομάζων οὗτος ταύτας ὡς «ἀριθμόν», «ιδέαν», «ἐντελέχειαν», «ἀναλογίαν», «ψυχὴν τοῦ παντός», ἐτόνιζε συγχρόνως τὴν ἰδικήν του ἀποψιν, κατὰ τὴν ὁποίαν τοῦτο ἔδει, συμφώνως πρὸς τὴν Γραφήν, νὰ ἀποκαλῆται πνεῦμα. Πρὸς τούτοις διεσαφήνιζεν ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦτο ἦτο τὸ ἐν τῇ Γενέσει ἀναφερόμενον ὡς ἐπάνω τοῦ ὕδατος ἐπιφερόμενον, συμφώνως καὶ πρὸς τὴν ἀποψιν, ὡς ἔλεγε, τοῦ θείου Διονυσίου. Ἡ ἐμμονὴ βεβαίως αὐτοῦ εἰς τὴν δοξασίαν ταύτην γίνεται καταφαντὴς ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἰς τὰς ἐπομένους παραγράφους, ἐπανερχόμενος εἰς τὸ αὐτὸ θέμα, ἐπαναλαμβάνει τὰ ἐν τῇ ε' παραγράφῳ κατ' ἀρχὰς μὲν καταγραφέντα, ἀργότερον δὲ διαγραφέντα. Οὕτως, εἰδικώτερον, ἐν τῇ ιδ' παραγράφῳ, πλὴν τῶν ἐν τῇ ε' περιλαμβανομένων, προσέθεσε «τοῦτο φυσικὸν πνεῦμα καλέσωμεν πρὸς διάκρισιν ἐκείνου τοῦ ἀντιθέτου τῆς φύσεως»². Ἀναφερόμενος δὲ ἐν συνεχείᾳ εἰς τὴν οὐσίαν τῶν ὄντων, ἐτόνιζεν ὅτι κατὰ τὴν γνώμην πολλῶν, ὡς καὶ τοῦ θείου Διονυσίου — ἀνευ ὁμως οὐδεμῆς παραπομπῆς, ὡς ἐτόνιζεν ὁ Βουλησμάς — μετέχουν τὰ ὄντα τοῦ θείου πνεύματος. Ἀσφαλῶς δὲ πρὸς μετριασμόν τῆς πανθειστικῆς ταύτης ιδέας, εἰδίκευσέ πως τὴν μετοχὴν ταύτην

1. «Εἰσαγωγή εἰς τὴν φυσικὴν τοῦ Στεφάνου», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 283α.

2. Αὐτόθι.

τῶν ὄντων εἰς τὸ πνεῦμα, καθορίσας ὅτι τὸ θεῖον πνεῦμα εἶναι «οἱ λόγοι» καὶ «αἱ ἐντολαὶ» καὶ οἱ ἀνόμοι [οἱ] ἀπαράτρεπτοι». Κατὰ ταῦτα εἰσήγεν οὗτος τὴν 3ην καινοφανῆ αὐτοῦ δόξαν περὶ συνταυτίσεως τῶν θείων λόγων, θείων ἐντολῶν καὶ ἀπαράτρεπτων προσταγμάτων μετὰ τοῦ τὰ πάντα συνέχοντος φυσικοῦ πνεύματος. Συνεπῶς, μετὰ τῶν φυσικῶν ὄντων ἐνσωματοῦνται οἱ λόγοι τοῦ Θεοῦ καὶ τοιοῦτοτρόπως ἀπαραιμιώτως καὶ ἀπαράτρεπτως» συνεχίζεται ἡ παράστασις αὐτῶν ἐν αὐτοῖς, καθισταμένου οὕτω τοῦ κτιστοῦ ἀκτίστου. Ἐκ τῆς πραγματοκρατικῆς ταύτης ἀπόψεως γεννᾶται ἡ 4η αὐτοῦ δοξασία. Τὸ εἰς τὸ χωρίον τῆς Γενέσεως ἀναφερόμενον «πνεῦμα θεοῦ ἐπεφέρετο ἐπάνω τοῦ ὕδατος» καὶ ὑφ' ὧν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἐκλαμβάνομενον ὡς τὸ «Ἅγιον Πνεῦμα, ὃ Στέφανος ἐταύτιζε πρὸς τὸ ἐκτὸς τοῦ πατρὸς εὐρισκόμενον καὶ ὁμοῦ μετὰ τῶν ὄντων ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δημιουργηθὲν ἐνδότερον τῶν ὄντων στοιχεῖον. Οὕτως ἐδίδετο ἀφορμὴ διὰ σοβαρὰς παρεξηγήσεις ὡς πρὸς τὸ δόγμα περὶ Τριαδικοῦ Θεοῦ. Ἡ παρερμηνεία ὁμῶς τοῦ περὶ Τριάδος δόγματος τῆς Ἐκκλησίας παρουσιάσθη σαφῶς κατὰ τὴν διατύπωσιν τῆς ἀπόψεως τοῦ Στεφάνου — ἡ ὁποία καὶ ἀπετέλεσε τὴν 5ην αὐτοῦ κυρίαν κακοδοξίαν — ὅτι αἱ παρατηρούμεναι εἰς τὰ φυσικὰ ὄντα καὶ κυριαρχοῦσαι ἐν αὐτοῖς φυσικαὶ ἀρχαί, ἡ θέσις, τουτέστιν, ἡ ἀντίθεσις καὶ ἡ σύνθεσις ἔχουν ἀπόλυτον ἐφαρμογὴν καὶ εἰς τὴν ἔκφανσιν τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ὁμιλῶν ὁ Στέφανος ἐν τῇ σε' παραγράφῳ τῆς «Εἰσαγωγῆς» του¹ περὶ τοῦ ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς δυνατότητος τοῦ ἀνθρώπου νὰ γνωρίσῃ αὐτὸν μόνον διὰ τῶν «ποιημάτων» αὐτοῦ, προσέθετεν ὅτι «μετὰ δέους καὶ φόβου» ὁ ἄνθρωπος ἀπεργάζεται τοῦτο, ἀποβλέπων εἰς τὴν λατρευτικὴν προσκύνησιν ἐκείνης τῆς ἀκαταλήπτου Τριάδος, τῆς ὁποίας ἡ θέσις εἶναι ἡ προσκυνητὴ θεότης, ἡ ἀντίθεσις ὁ ἀγέννητος πατὴρ καὶ ὁ πρὸ πάντων τῶν αἰώνων γεννητὸς αὐτοῦ υἱός, καὶ ἡ σύνθεσις τὸ «Ἅγιον Πνεῦμα. Τοῦτο ὡς ὑπερουσία σύνθεσις ἐν ἀναφορᾷ μὲν πρὸς τὸν Πατέρα λέγεται ὅτι ἐκπορεύεται, πρὸς δὲ τὸν Υἱὸν ὅτι πέμπεται κλπ. Ἐπὶ πλέον, καὶ ἐν τῇ αὐτῇ πάντοτε παραγράφῳ, προέβαινε οὗτος εἰς τὴν ἐκθεσιν τῆς παραδόξου ὄντως ἀπόψεως, ὅτι ἡ Ἁγία Τριάς ἀποτελεῖ «τὸ σύμβολον» τῆς μιᾶς θεότητος. Οὕτως ὠλοκλήρωνε τὰς περὶ Ἁγίας Τριάδος δοξασίας αὐτοῦ.

Αἱ ἀπαντήσεις τοῦ Βουλησμά εἰς τὰς δοξασίας τοῦ Στεφάνου εὐρηνται ἐγκατεσπαρμέναι εἰς τὰς ἀνωτέρω μνημονευθείσας συγγραφὰς τοῦ Βουλησμά καὶ τοῦ Δούγκα, ὡς καὶ εἰς τὰ παρατεθέντα ἰδιωτικά τε καὶ ἐπίσημα ἔγγραφα ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν πηγῶν περὶ τῆς διαμάχης μετὰ τοῦ Βουλησμά καὶ Δούγκα. Αἱ ἀπαντήσεις αὗται δὲν παρουσιάζουν στενὴν ἀλληλουχίαν μετὰ τῶν, οὐδὲ ἐκτίθενται τὰ ἐν αὐταῖς περιλαμβανόμενα συστηματικῶς. Ἡ ἔλλειψις τῆς

1. Πρβλ. Ἐπιστολὴν πρὸς Σκαρλάτον, ἡγεμόνα, ἐνθ' ἀνωτ., φ. 5β, α' 1ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἀνωτ., φ. 25α κ.ε., α' Αναφορὰν ἢ 2ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἀνωτ., φ. 58α κ.ε., α' Συνοδικὸν λίβελλον», ἐνθ' ἀνωτ., φ. 243α, καὶ «Μετάνοιαν διδασκάλου Στεφάνου...», ἐνθ' ἀνωτ., φ. 260α.

συστηματικότητα ἐν τῇ ἐκθέσει αὐτῶν καθίσταται ἐτι ἐντονωτέρα διὰ τοῦ κυριαρχοῦντος ἐν αὐτῇ πλατειασμοῦ¹. Παρὰ ταῦτα ὁ Βουλευσμᾶς παρουσιάζεται διὰ τῶν ἀπαντήσεων τοῦ ἐμπειροῦ συζητητῆς, γνώστης τῆς Γραφῆς καὶ τῆς πλουσίας πατερικῆς παραδόσεως, ἀριστος ἐρμηνευτῆς καὶ ὅπως ἰδιαιτέρως ἐγκρατῆς τῆς θύραθεν παιδείας², ἐκ τῶν πηγῶν τῆς ὁποίας ἀρύεται μέγα μέρος τῶν ἐπιχειρημάτων αὐτοῦ πρὸς καταπολέμησιν τῶν φιλοσοφικοθεολογικῶν ἰδεῶν τοῦ Στεφάνου. Ὡς ἐκ τούτου αἱ θέσεις τοῦ Βουλευσμᾶ ὑπῆρξαν ἰσχυρόταται, συντελέσασαι ἀφ' ἐνός μὲν εἰς τὴν τελειωτικὴν δικαίωσιν αὐτοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὴν ὀριστικὴν καταδίκην τοῦ Στεφάνου. Ἐξ ἄλλου ὁ Βουλευσμᾶς διὰ τῆς ἐπιχειρηματολογίας του εὐρίσκει τὴν εὐκαιρίαν νὰ παρουσιάσῃ ἀξιόλογον πλοῦτον ἰδεῶν, ἀναφερόμενον εἰς πλείστα ὅσα θεολογικὰ καὶ φιλοσοφικὰ προβλήματα, καὶ καταπλήσσουν ἀφθονίαν ποικίλων γνώσεων.

Ὁ Βουλευσμᾶς καταναλίσκει μέγα μέρος τῆς ἀνασκευῆς τῶν ἰδεῶν τοῦ Στεφάνου, διὰ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι οὗτος κακῶς ἐπεχείρησε νὰ συνδυάσῃ τὴν ἀνθρωπίνην σοφίαν πρὸς τὴν θεολογίαν. Πρὸς τοῦτο χρησιμοποιοεῖ σειρὰν ἐπιχειρημάτων³. Ἀναφερόμενος κατ' ἀρχὰς εἰς τὸν ἀπόστολον Παῦλον, ἐτόνιζεν ὅτι τὸ κήρυγμα αὐτοῦ «οὐκ ἐν πειθοῖς σοφίας [ἀνθρωπίνης] λόγοις, ἀλλ' ἐν ἀποδείξει πνεύματος καὶ δυνάμεως, ἵνα ἡ πίστις ὑμῶν μὴ ᾖ ἐν σοφίᾳ ἀνθρώπων, ἀλλ' ἐν δυνάμει Θεοῦ»⁴. Κατὰ τὴν διαβεβαίωσιν δὲ τοῦ ἀποστόλου Παύλου, ἡ ἀποστολὴ αὐτοῦ πρὸς εὐαγγελισμόν εἶχεν ὡς ἀπώτερον σκοπὸν νὰ «μὴ κενωθῇ ὁ σταυρὸς τοῦ Χριστοῦ» διὰ τῆς σοφίας τοῦ λόγου⁵. Πρὸς τοῦτο ἀκριβῶς καὶ ἐλάλησεν οὗτος «οὐκ ἐν διδακτοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις, ἀλλ' ἐν διδακτοῖς πνεύματος ἀγίου»⁶. Ἡ προτροπή, ἐξ ἄλλου, τοῦ ἀποστόλου πρὸς τὸν μαθητὴν καὶ ἀκόλουθον αὐτοῦ Τιμόθεον, ὅπως μὴ ἐκτρέπηται εἰς «βεβήλους κενοφωνίας καὶ ἀντιθέσεις τῆς ψευδωνύμου γνώσεως, ἧν τινες ἐπαγγελόμενοι περὶ τὴν πίστιν ἠστόχησαν»⁷, εἰς οὐδὲν ἕτερον ἀπέβλεπεν, εἰμὴ εἰς τὴν διασαφήνισιν τῆς ὑφισταμένης διαφορᾶς μεταξὺ ἀνθρωπίνης καὶ θείας σοφίας.

Ὁ Βουλευσμᾶς ἐπιθυμῶν περαιτέρω, ὅπως στηρίξῃ τὰς ἀπόψεις αὐτοῦ,

1. Τὴν παρατήρησιν ταύτην ἔκαμε καὶ ὁ Στέφανος, βλ. «Ἀπαντήσεις τοῦ Στεφάνου...», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 323α. Εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ πλείστοι τῶν συγγραφέων τῆς ἐποχῆς ταύτης παρουσιάζουν τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο. Ἐν τῇ προκειμένῃ ὁμοῦς περιπτώσει τοῦτο γίνεται καὶ ἐξ ἀνάγκης, μὴ ὑπαρχούσης δυνατότητος διὰ τῆς γραπτῆς ἀνασκευῆς διαλογικῆς συζητήσεως ἢ δευτερολογίας πρὸς ἐπίλυσιν τῶν ἀνακυπτόντων ἐν τῇ ἐκθέσει προβλημάτων.

2. Ἡ πληθὺς τῶν παραπομπῶν αὐτοῦ ἐν τοῖς περιθωρίοις τῶν συγγραμμάτων του, ὡς καὶ τῶν ἐπιστολῶν του ἀποτελοῦν ἀπόδειξιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου.

3. Βλ. «Ἀναφορὰν ἢ 2ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 54β κ.ε.

4. 1. Κορ. 2, 4.

5. Αὐτόθι, 1, 17.

6. Αὐτόθι, 2, 13.

7. 1. Τιμ. 6, 20.

κατέφυγε και εἰς τὴν πλουσίαν πατερικὴν παράδοσιν, ἐκ τῆς ὁποίας ἐδανείσθη σχετικὰ ἐπιχειρήματα. Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ «πάμμεγας» Ἀθανάσιος, οἱ «τῆς θεολογίας καὶ τῆς βασιλείας ἐπώνυμοι», ὁ «θειότατος» Κύριλλος κ.ἄ. προσέφερον εἰς αὐτὸν ἀφθονοὺς ὄλικούς σχετικὸν πρὸς τὸ ἀπασχολῆσαν αὐτὸν θέμα, τοῦ ὁποίου ἔκαμεν οὗτος δαφιλῆ χρῆσιν. Οὕτως ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πατερικῶν μαρτυριῶν ἐνέμεινε εἰς τὴν ἀποψίν του, ὅτι 1) τὸ ἀπλοῦν τῆς πίστεως, ἰσχυρότερον εἶναι τῶν λογικῶν ἀποδείξεων, 2) ἡ ἀπειθεία εἰς τὸ κήρυγμα τοῦ πνεύματος εἶναι συνέπεια τῆς ἀκολουθίας τῶν φαινομένων, τὰ ὁποῖα προέρχονται ἐκ τῶν ἀνθρωπίνων λογισμῶν, 3) ἀδύνατος εἶναι ἡ ἐρμηνεία τοῦ ὑπὲρ φύσιν διὰ τῶν φυσικῶν, ὡς καὶ τῶν «ὑπὲρ ἐννοϊαν», διὰ τοῦ λόγου, 4) ἡ χρῆσις τῶν λογικῶν ἐπιχειρημάτων ἐγένετο εἰς εἰδικὰς περιπτώσεις καὶ κυρίως εἰς τὸν ἀγῶνα κατὰ τῶν αἰρετικῶν, 5) ἡ πίστις δὲν ἀποτελεῖ τέχνην, 6) ἀκατανόητος εἶναι «παρὰ τὰ ἐκπεφρασμένα τοῖς θεολόγοις θεολογεῖν» καὶ 7) ὅτι «ὑπέρκειται κατ' ἀσύγκριτον λόγον ἡ θεολογία τῆς φιλοσοφίας» καὶ δὲν ὑπόκειται ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ εἰς αὐτήν¹.

Ἐξ ἄλλου εἰς τὴν προσπάθειαν τοῦ Στεφάνου νὰ καταδείξῃ ὅτι δικαιούται ἰδιαιτέρων προνομίων ὁ φιλόσοφος, δυνάμενος νὰ καταστῇ ἀδέσμευτος καὶ ἐλεύθερος γενικῶς, ἀλλ' εἰδικώτερον καὶ κυρίως ἐν σχέσει πρὸς τὴν ἔρευναν τῶν θεολογικῶν προβλημάτων καὶ τὴν χρῆσιν τῶν ὄρων ἐν τῇ ἐκτίσει τῶν ἰδεῶν του, σθεναρῶς καὶ ἀμειλίκτως ἀντέδρασεν ὁ Βουλησμάς. Ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἐδέχθη οὗτος ὅτι δυνάμεθα νὰ θεολογῶμεν φιλοσοφικῶς, ἐπιτρεπομένου μόνον τοῦ «φιλοσοφεῖν θεολογικῶς»², ὡς καὶ ἀνωτέρω τοῦτο ἐσημειώσαμεν. Πρὸς στήριξιν τῆς ἀπόψεώς του ταύτης ἐχρησιμοποίησε μαρτυρίας ελλημμένας ἐκ τοῦ συγχρόνου αὐτοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως³, ὅστις καταφερόμενος κατὰ τῶν νεωτεριστῶν τῆς ἐποχῆς των ἤλεγχε τούτους δριμύτατα. Κατ' ἀρχὰς ἔκαμε διάκρισιν μεταξὺ «ἐλευθεριαζόντων» καὶ «κατελευθεριαζόντων», εἰς τοὺς τελευταίους τούτους κατατάσσων τοὺς ἀχαλινώτως πλέον καταχρωμένους τῆς «φιλοσοφικῆς ἀδείας» καὶ ἐκφέροντας «ἀβασανίστως, ἀκρίτως καὶ ἀλόγως» πᾶν ὅ,τι ἐνέπιπτεν ἐπὶ τῆς γλώσσης αὐτῶν. Οὗτοι μὴ φειδόμενοι τῶν «ἱερῶν λογίων», τὰ ἐκ διαμέτρου ἀντικείμενα πρὸς τὰς Γραφὰς ἐπρέσβευον ὡς δόγματα τῆς γνησιωτέρας αὐτῶν φιλοσοφίας⁴. Συνέβαινε πολλάκις νὰ παραβλέπεται τὸ γεγονός, ὅτι δι-

1. Βλ. «Ἀναφορὰν ἢ 2ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἀνωτ., φ. 55β κ.ε.

2. Βλ. «3ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἀνωτ., φ. 120β, 188β.

3. *Ε. Βουλγάρεως*, Ἡ λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνερανισθεῖσα, ἐν Λευσίᾳ 1766, σ. 61 κ.ε. Πρβλ. «3ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἀνωτ., φ. 119β κ.ε.

4. Ἐνταῦθα δεόν ὅπως σημειωθῆ ὅτι κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰ. εἶχεν ἐμφανισθῆ νέα τις φιλοσοφικὴ τάσις ἐκπροσωπηθεῖσα κυρίως ὑπὸ τοῦ Α. Κοραῆ. Κατὰ τὸν Α. Κοραῆν εὐρίσκειτο τις εἰς μίαν ἐποχὴν, κατὰ τὴν ὁποίαν διὰ τοῦ ἐπελθόντος «διαφωτισμοῦ» ἀπερρίπτετο τὸ μυστικὸν στοιχεῖον ἐν τῇ θεολογίᾳ καὶ διὰ τοῦ ὑγιοῦς ὀρθοῦ λόγου ὠδηγεῖτο εἰς τὴν πεφωτισμένην εὐσέβειαν. Πέραν τοῦ δόγματος, τὸ ὁποῖον διετείνεται ὅτι δὲν ἐθίγεται, ἐβλεπεν ὁ Κοραῆς

τὸς ἐτύγγανεν ὁ τρόπος τῆς ἀποκτίσεως τῆς γνώσεως ἐν τῇ θεολογίᾳ· ὁ μὲν εἰς, ὁ διὰ τῆς «φυσικῆς», ἦτοι ἢ διὰ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν ὀρωμένων ἐν τῷ κόσμῳ καλλονῶν ἀναγωγή εἰς τὴν γνῶσιν τῶν θείων· ὁ δὲ ἕτερος, ὁ τοῦ «ὑπερφυσικοῦ», ἦτοι ὁ διὰ τῆς ἀποκαλύψεως τῆς ἐν τοῖς ἱεροῖς γράμμασι περιλαμβανομένης καὶ διεξοδικώτερον ἐν ταῖς πραγματείαις τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἀναπτυσσομένης, ἐπιτυγχάνων τὴν μύησιν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὰ θεῖα. Ὁλοσχερῶς ὁμῶς ἀπεκλειετο ὑπὸ τε τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως καὶ τοῦ ἐπομένου αὐτῷ Βουλησμᾷ ἢ ὑποταγῇ τῆς θείας σοφίας εἰς τὴν ἀνθρωπίνην. Ἡ ἀντίθετος πρὸς αὐτὴν τάσις ἠκολουθήθη ὑπὸ τοῦ Στεφάνου, ὁδηγήσασα αὐτὸν εἰς τὴν ἀπαράδεκτον κατὰ τὸν Βουλησμᾶν ἀποψίν, ὅτι ὁ φιλόσοφος ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ὀνοματοθετῇ. Ὁ Βουλησμᾶς δὲν ἠρνεῖτο τὸ δικαίωμα αὐτὸ εἰς τὸν φιλόσοφον, ἐφ' ὅσον ἡ ἐνέργειά του αὕτη θὰ ἀνεφέρετο εἰς νέας ἐννοίας, ἀντετίθετο ὁμῶς σθεναρῶς εἰς τὴν περίπτωσιν, καθ' ἣν, παρὰ τὰ ἐπὶ αἰῶνας παραδεδεγμένα, ὑπὸ τῆς Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας μεμαρτυρημένα, ἐδίδοντο ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου νέαι ὀνομασίαι εἰς θεολογικὰς ἐννοίας¹. Ἡ ἐνέργεια αὕτη ἦτο δυνατὸν μόνον σύγχυσιν νὰ ἐπιφέρῃ. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ Γραφή ἐποιεῖτο σαφῆ λόγον περὶ τῆς ἀνάγκης διατηρήσεως τῶν πάλαι ποτὲ δοθεισῶν ὀνομασιῶν². Ἐν συνεχείᾳ ἐτόνιζε τὴν ἰδιαιτέραν σημασίαν, τὴν ὅποιαν εἶχον πάντοτε καὶ αὐτὰ τὰ κύρια ὀνόματα τῶν ἀνθρώπων. Ἡ σημασία των ἐξικνεῖτο μέχρι τοῦ ἐκάστοτε παρόντος, ἐνέχουσα, τρόπον τινά, προφητικὴν χροιάν, δι' ἧς ἐδηλοῦντο αἱ θεῖαι βουλαί³. Ὁ Βουλησμᾶς ἐστήριξε τὰς ἀπόψεις του ἐπὶ σχετικῶν μαρτυριῶν τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστό-

τὴν κριτικὴν δύναμιν τῆς «ἀληθοῦς φιλοσοφίας», διὰ τῆς ὁποίας ἔδει νὰ ἐρευνηται ἡ ἀποκάλυψις. Ὅπως ἡ φιλοσοφία ἐθεωρήθη ὑπ' αὐτοῦ ὡς ἔχουσα «δύναμιν ἰσότητων», διότι αὕτη ἠδύνατο, ἐφ' ὅσον βεβαίως ἦτο ἡ ἀληθὴς φιλοσοφία, νὰ ὁδηγήσῃ εἰς τὴν εὕρεσιν τῆς ἀληθείας, ἄνευ μάλιστα τῆς «ἀνωθεν σοφίας». Αἱ ἐκφρασθεῖσαι ἐπομένως ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὰς ἰδέας τοῦ Κοραῆ συγχρόνων τε καὶ μεταγενεστέρων αὐτοῦ λογίων, μεταξύ τῶν ὁποίων συγκαταλέγεται καὶ ὁ ὀμοϊδεάτης τοῦ Βουλησμᾷ Ἀθανάσιος Πάριος, εἶχον μίαν ἑλλογον βάσιν, πολλῶν δὲ μᾶλλον, ἐφ' ὅσον ὁ Κοραῆς δὲν διεσαφηνίζεν ἐπαρκῶς ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ τὴν ἀποψίν του ταύτην. Ἡ ἀποψις, ἐξ ἄλλου, τοῦ Κοραῆ φαίνεται συγγενῆς πρὸς ἐκείνην τοῦ Στεφάνου. Αἱ ὡς ἄνω ἰδέαι τοῦ Κοραῆ εὕρηται κυρίως ἐν τοῖς ἐξῆς συγγράμμασιν αὐτοῦ· «Αὐτοσχέδιοι στοχασμοί», ἐν Βιέννῃ 1815, σ. 168, 169, «Τὰ εἰς διαφόρους συγγραφεῖς ἐκδοθέντας ἀπὸ τὸν Κοραῆν προλεγόμενα», ἄ.τ. 1815, σ. 150, «Ἄτακτα, ἦτοι παντοδαπῶν εἰς τὴν ἀρχαίαν καὶ τὴν νέαν ἑλληνικὴν γλῶσσαν αὐτοσχεδίων σημειώσεων καὶ τινῶν ἄλλων ὑπομνημάτων αὐτοσχέδιοι συναγωγή», τόμ. 3ος, ἐν Παρισίοις 1830, σ. 170 κ.έ. Πρβλ. Α. Παραδειγος, ἔργ. μν., σελ. 153 κ.έ., ὡς καὶ τοῦ αὐτοῦ, Κοραῆς Ἀδαμάντιος, ἐν ΘΗΕ, 7, 818 κ.έ.

1. Βλ. «3ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 116β κ.έ.

2. Βλ. Γεν. 2, 19 - 20. Πρβλ. «3ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 109β.

3. Ὁ Βουλησμᾶς προσάγει πλεῖστα σχετικὰ παραδείγματα, μεταξύ τῶν ὁποίων τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ὀνομασίαν τοῦ Ἀδάμ καὶ Εὔας, τοῦ Σὴθ, τοῦ Ἐνώς, τοῦ Νῶε. Βλ. «3ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 113β κ.έ.

μου¹, τοῦ Ἰσιδώρου², τοῦ Κυρίλλου³, τοῦ Διοδώρου⁴, τοῦ μεγάλου Βασιλείου⁵ κ.ἄ. Τὰ ἐπιχειρήματα αὐτοῦ δὲν περιορίσθησαν εἰς τὸν γραφικὸν καὶ πατερικὸν κύκλον, ἀλλ' ἐπέξετάθησαν καὶ εἰς τοὺς θύραθεν συγγραφεῖς⁶. Κατὰ τὰς μαρτυρίας αὐτῶν δὲν δύναται τις ἀθαιρέτως νὰ ὀνοματοθετῇ. Οἱ ὀνοματοθετοῦντες ἀθαιρέτως δὲν διαφέρουν τῶν ψευδομένων, προβάλλοντες τὸ μὴ ὑπάρχον ὡς ὑπάρχον. Κυρίως ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης παρεῖχον εἰς αὐτὸν σειρὰν ὅλην ἐπιχειρημάτων⁷.

Ἐν τέλει ἤλεγξε μετὰ δριμύτητος τὸν Στέφανον, διότι ἐχρησιμοποῖει ὄρον ἀπαράδεκτον καὶ ἀμάρτυρον παρά τε τῇ Γραφῇ καὶ τοῖς Πατράσι, ἀναφερόμενον μάλιστα εἰς θέμα σοβαρώτατον, μὴ ἐπιδεχόμενον καινοτομίας, ἀθαιρέσις καὶ συσκοτίσεις.

Μετ' ἰδιαιτέρας ἐμμονῆς ὑπέδειξεν ὁ Βουλευσμᾶς⁸, εἰς τὸν Στέφανον ὅτι ὄφειλε νὰ κάμῃ ὀρθὴν χρῆσιν τῆς Γραφῆς καὶ τοῦτο, διότι παρετήρησεν ὅτι μόνον κατ' ἐπίφασιν οὗτος εἶπετο τῇ Γραφῇ καὶ συνεμορφούτο πρὸς τὰς ἐρμηνείας τῶν Πατέρων. Ὡς ἐκ τούτου παρέβαινε, καθὼς ἐλέχθη, τὸν 19ον κανόνα τῆς ἑκτῆς οἰκουμενικῆς συνόδου⁹, συμφώνως πρὸς τὸν ὅποιον οἱ προεστῶτες τῆς Ἐκκλησίας ἦσαν ὑπόχρεοι νὰ προβαίνουν εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῶν Γραφῶν οὐχὶ δι' ἰδίων αὐτῶν λόγων καὶ νοημάτων, ἀλλ' «ὡς οἱ τῆς Ἐκκλησίας φωστῆρες καὶ διδάσκαλοι διὰ τῶν οικείων [αὐτῶν] συγγραμμάτων παρέθεντο». Ὁ Βουλευσμᾶς ὑπέδειξεν εἰς τὸν Στέφανον τὰ σημεῖα ἐκεῖνα, εἰς τὰ ὅποια οὗτος

1. «Λόγος ΙΕ' καὶ ΚΑ' εἰς τὴν Γένεσιν», P.G. 53, στ. 119 κ.ἔ. καὶ 175 κ.ἔ.

2. «Ἐπιστολῶν βιβλία πέντε» Α', 192, P.G. 78, στ. 305.

3. «Γλαφυρῶν εἰς τὴν Γένεσιν» Ε', P.G. 69, 284 B.

4. «Ἐπιτομήματα εἰς τὴν Γένεσιν», P.G. 33, στ. 1576 A - D.

5. «Λόγος πρὸς Ἐθνόμιον περὶ Ἰησοῦ» Β', P.G. 29, στ. 576 A κ.ἔ.

6. Ἡ ἐπιχειρηματολογία, τὴν ὅποιαν δανείζεται ὁ Βουλευσμᾶς παρά τῶν θύραθεν σοφῶν, πλὴν τοῦ ὅτι παρέχει τὴν δυνατότητα εἰς αὐτὸν νὰ πολεμᾷ τὸν Στέφανον ὡς ἴσος πρὸς ἴσον, ἀποδεικνύει συγχρόνως αὐτὸν γνώστην τῆς θύραθεν σοφίας, θαυμαστὴν καὶ θεράποντα αὐτῆς. Ἡ προσπάθεια αὕτη τοῦ Βουλευσμᾶ δεικνύει σαφῶς τὴν ὁδόν, τὴν ὅποιαν ἠκολούθουν οἱ γνήσιοι Ἕλληνας λόγιοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, οἱ μὴ τυφλωθέντες ὑπὸ τῶν νεοφανῶν ἰδεῶν καὶ καταλυτικῶν τάσεων τῆς διαφωτιζομένης Εὐρώπης κατὰ τὴν περίοδον ταύτην. Οἱ γνήσιοι Ἕλληνας λόγιοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔζων πάντοτε ἐντὸς τοῦ κύκλου τῶν ἀρχαίων ἑλληνικῶν γραμμάτων καὶ τῶν ἰδεῶν τῶν ἐλλήνων φιλοσόφων, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ εἰς αὐτοὺς ἡ ἀνάγκη τῆς βιώσεως ἐνὸς ρομαντισμοῦ, τοῦ ὁποίου αἱ ρίζαι καὶ οἱ καρποὶ ἦσαν ἐν πολλοῖς ἀμφίβολοι. Οὗτοι ἔζων τὰς ἰδέας αὐτὰς ἐντὸς τῶν ἀναλλοιώτων καὶ εἰς ἀεὶ ἀναγεννητικῶν πλαίσίων τῆς ὑπερφυστικῆς ἀληθείας, τῆς θείας ἀποκαλύψεως.

7. «Ποιητικὴ Τέχνη», ἐκδ. Λειψίας, Γ', 1, 1404, a 21, «Ρητορικὴ Τέχνη» Γ', 1, 1403b, 15 - 20, 1404a, 21, «Κρατύλος», ἐκδοσις Ὁξφόρδης, 385b, 7 - 8, 387b, 11 - 387c, 4, 387d, 4 - 9, 390d, 7 - 390e, 4, 394d, 2 - 3 κ.ἄ.

8. Βλ. «1ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἀνωτ., φ. 42α, καὶ «3ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἀνωτ., φ. 140α.

9. Ὁ κανὼν εὑρεται παρ' Ἀγαπίῳ Ἱερομονάχῳ καὶ Νικοδήμῳ μοναχῶ, ἔργ. μν., σ. 235.

παρεξετρέπετο τῶν πατερικῶν ἐρμηνειῶν. Ἐν πρώτοις εἰς τὴν διακήρυξιν τοῦ Στεφάνου, ὅτι οὗτος διετύπωσε τὴν περὶ «φυσικοῦ πνεύματος» δοξασίαν του συμφώνως πρὸς τὴν γνώμην πολλῶν, καὶ αὐτοῦ τοῦ Διονυσίου, ἀπήντησε· «πολλοὶ φησιν (οὐδεὶς) καὶ ὁ θεὸς Διονύσιος (οὐδ' αὐτός)» ἀπεφάνθη ὅτι τὰ πάντα μετέχουν τοῦ θεοῦ πνεύματος. Τοῦτο καθίστατο φανερόν, διετείνεται ὁ Βουλησμάς, ἐὰν ἐλάμβανε τις ὑπ' ὄψιν τὰ λεχθέντα ὑπὸ τῶν σχολιαστῶν τοῦ Διονυσίου. Οὐδεὶς λοιπὸν ἐξ αὐτῶν ἠρμήνευσε τὴν σχετικὴν ῥῆσιν τοῦ Διονυσίου συμφώνως πρὸς τὴν δοξασίαν τοῦ Στεφάνου. Ὁ Διονύσιος διετύπωνε τὴν γνώμην, ὅτι «οὐκ ἔστι τι τῶν ὄντων ὃ μὴ μετέχει τοῦ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ, τολμήσει δὲ καὶ τοῦτο εἰπεῖν ὁ λόγος, ὅτι τὸ μὴ ὄν μετέχει καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ»¹. Οἱ σχολιασταὶ δὲν ἠσχολήθησαν ὁμοίως, κατὰ τὸν Βουλησμάν, περὶ τὴν ἐρμηνείαν τοῦ «οὐκ ἔστι τι τῶν ὄντων κλπ.», διότι τοῦτο εἶναι σαφές. Περὶ τοῦ χωρίου «τὸ μὴ ὄν μετέχει κλπ.» ἀπεφάνθησαν ὅτι ἐξελαμβάνετο τρισσῶς ὑπὸ τοῦ ἱερομύστου· 1) ἀποφατικῶς· τὸ θεῖον ὡς μηδὲν ὄν ἐκ τῶν ὄντων, 2) ὡς ἡ ὄλη μεταμορφωμένη εἰς εἶδος ἐξ ἀμορφίας καὶ 3) ὡς «τὸ κακόν, ὅτι ἐν ἀγαθοῦ καὶ καλοῦ μοίρα πρὸς τινος ἐνεργεῖται». Ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ, ἐτόνιζεν ὁ Βουλησμάς, ἐκ τῶν ἐρμηνειῶν τούτων δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν ὡς φυσικὸν πνεῦμα «τοὺς λόγους, τὰς ἐντολάς* καὶ τοὺς νόμους τοὺς ἀπαρατρέπτους».

Ἐτέρα κακὴ χρῆσις τῶν πηγῶν ὑπὸ τοῦ Στεφάνου ἐγένετο, ὅτε οὗτος, πρὸς στήριξιν τῶν ἀπόψεων αὐτοῦ, παρέθεσε χωρία ἐκ τῶν ἐρωταποκρίσεων τοῦ μεγάλου Ἀθανασίου². Αἱ ἐρωταποκρίσεις αὗται, κατὰ τὸν Βουλησμάν, ἦτο γνωστὸν ὅτι ἐτύγχανον νόθοι³. Οὕτως ὁ Στέφανος ἐχρησιμοποίησε νόθον μαρτυρίαν πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς θέσεώς του ὡς πρὸς τὸ θέμα περὶ «φυσικοῦ πνεύματος». Ὁ Βουλησμάς κατ' ἀρχὰς ἐψέξε τοῦτον διὰ τὴν ἐνέργειάν του ταύτην, ἐν συνεχείᾳ δὲ ὑπέδειξεν εἰς αὐτὸν τὴν πηγὴν, τῆς ὁποίας ἠδύνατο νὰ κάμῃ χρῆσιν⁴. Αὕτη ἦτο ἡ «ὀκτωκαιδεκάσειλις» ἐπιστολὴ τοῦ Ἀθανασίου πρὸς τὸν Σεραπίωνα⁵.

1. «Περὶ θεῶν ὀνομάτων Ζ', P.G. 3, στ. 704 B.

2. «Ἐκ τοῦ παλαιοῦ (παλαιᾶς) διάφοροι ἐρμηνεῖαι εἰς ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις», Ἐρωτ. μῆ', P.G. 28, στ. 729.

3. Ὁ Βουλησμάς ἐπεκαλεῖτο περὶ τούτου τὴν μαρτυρίαν πολλῶν, εἰδικώτερον δὲ τοῦ Νικηφόρου Θεοτόκη, Σειρά..., τόμ. 1ος, σ. 8'. Ἐσωτερικοὶ ὁμοίως λόγοι ἐπειθον αὐτὸν περὶ τῆς ἀληθείας τοῦ ἰσχυρισμοῦ του. Ὡς πρὸς τὸ ὕψος, ἀλλὰ καὶ πρὸς αὐτὰς τὰς ἐννοίας, αἱ ἐρωταποκρίσεις διέφερον τῶν λοιπῶν γνησίων συγγραμμάτων τοῦ Ἀθανασίου. Αἱ ἐρωτήσεις ἦσαν «σαφεῖς», «καθαραὶ», «ἀφελεῖς» καὶ «ἀπέριττοι», ὡς ἔγραπεν, ἐνῶ ὁ Ἀθανάσιος παρουσιάζετο εἰς τοιοῦτου εἶδους θέματα, ὡς τὸ περὶ Πνεύματος, «δριμύς» καὶ «βαθύς», «ἴλιαν ταῖς ἐπιχειρήμασιν ἐντονός τε καὶ γόνιμος», παρέχων πάντοτε πλουσίαις ἐκ τῶν Γραφῶν μαρτυρίας καὶ χρησιμοποιοῦν, ὡς καὶ ὁ Φώτιος, τὰς λογικὰς μεθόδους. Ὁ Ἀθανάσιος δὲν ἐκφράζεται «μειραιωδῶς, ὥσπερ οἱ ἀρτιμαθεῖς παῖδες», ἀλλὰ χαρακτηρίζεται διὰ τῆς φιλοσοφικῆς αὐτοῦ βαθυνοίας καὶ τῆς μεγαλοπρεπειᾶς ἐν τῷ λόγῳ.

4. Βλ. «Βον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 124α.

5. Ἀσφαλῶς παρέπεμπε τὸν Στέφανον εἰς τὴν 1ην ἐκ τῶν τεσσάρων ἐπιστολῶν τοῦ

Πλήν τῆς γενικῆς ταύτης κακῆς χρήσεως τῶν πηγῶν, ὡς διετείνεται ὁ Βουλησμάς, ὁ Στέφανος προέβαινε καί εἰς ἰδιόρρυθμον, ὡς ἤδη ἐλέγχθη, ἐρμηνείαν αὐτῶν. Ὁ Βουλησμάς ἠγωνίσθη μετὰ ζήλου νὰ ἀποδείξῃ ἐν ταῖς συγγραφαῖς αὐτοῦ τὸ ἀπαράδεκτον τῆς μεθόδου ταύτης, ὡς καὶ τὸ ἄτοπον τῆς χρήσεως αὐτῆς.

Εἰς τὴν ἀποψιν τοῦ Στεφάνου, ὅτι τὸ πνεῦμα ἀποτελεῖ τὸ ἐσωτερικὸν στοιχεῖον τῆς Γραφῆς, ἐνῶ τὸ γράμμα τὸ ἐξωτερικόν, καὶ ὅτι ταῦτα μεταξύ των δὲν παρουσιάζουν οὐδεμίαν διαφορὰν, ὁ Βουλησμάς ἀντεπεζῆλθε σθεναρῶς. Ἡ ἀποψις αὕτη, ἐτόνιζεν, εἶναι δυνατὸν νὰ ὀδηγήσῃ εἰς παραλογισμόν. Θὰ ἠδύνατο, ἐπὶ παραδείγματι, τὸ χωρίον τῆς Γραφῆς «τὸ μὲν γράμμα ἀποκτείνει, τὸ δὲ πνεῦμα ζωοποιεῖ»¹ νὰ ἐρμηνευθῇ διττῶς, ἦτοι ὅτε μὲν ὅτι τὸ γράμμα κτείνει καὶ τὸ πνεῦμα ζωογονεῖ, ὅτε δὲ ὅτι τὸ πνεῦμα κτείνει καὶ τὸ γράμμα ζωογονεῖ. Ἡ διττὴ αὕτη ἐρμηνεία ἐχαρακτηρίσθη ὑπὸ τοῦ Βουλησμάς ὡς ἀλλοπρόσαλλος. Τοιαύτη ἀποψις δὲν ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς Γραφῆς, τῶν ἀποφάνσεων τῶν οἰκουμηνικῶν συνόδων καὶ τῆς λογικῆς, οὔτε ἐμαρτυρεῖτο ὑπὸ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Δὲν ἔχει τις τὸ δικαίωμα, ἔγραφεν², «ἀποφαντικῶς» τῷ τρόπῳ, νὰ διατείνηται ὅτι «τὸ ἐξωτερικὸν τῶ ἐσωτερικῶ σύμφωνον εἶναι δεῖ». Ἡ ρῆσις τοῦ ἀποστόλου Παύλου εἶναι σαφῆς, ἡ δὲ ἀντίθεσις μεταξύ πνεύματος καὶ γράμματος καταφανῆς. Πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι τὰ δύο αὐτὰ στοιχεῖα σύμφωνα μεταξύ των, ἐφ' ὅσον τὸ ἐν ἐξ αὐτῶν ἦτο συντελεστικὸν ζωῆς, τὸ δὲ ἕτερον θανάτου; Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἔδει ἀμφότερα νὰ εἶναι «ἀλληλοκτόνα ἢ ἀλληλοζωοποιά». Ὁ Βουλησμάς ὑπεισῆλθε καὶ εἰς τὰς λεπτομερείας τοῦ θέματος τούτου, καθορίσας ἐπακριβῶς τὴν ἔννοιαν τῆς κατὰ πνεῦμα ἐρμηνείας τῆς Γραφῆς. Ὁ Στέφανος ἐν τῇ με' παραγράφῳ τῆς «Ἐἰσαγωγῆς» του διὰ νὰ ἀποδείξῃ τὴν ἀποψίν του ὡς ὀρθήν, ἐχρησιμοποίησεν ὡς παράδειγμα τὴν φράσιν τῆς Γραφῆς «γενηθήτω φῶς», ἰσχυριζόμενος ὅτι τὸ πνεῦμα κτείνει εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν, κατὰ τὴν ἐρμηνείαν αὐτῆς, τὸ «φῶς» δὲν ἐκληφθῆ ὡς τὸ φῶς, ἀλλ' ὡς ἄλλο τι, ἐνῶ ἀντιθέτως τὸ γράμμα ζωογονεῖ. Ὁ Στέφανος βεβαίως ἐνόει, κατὰ τὸν Βουλησμάν, διὰ τοῦ «γράμμα» «τὴν λέξιν πάσης ἀνυπεξαίρετως γραφῆς», ἐνῶ διὰ τοῦ «πνεῦμα» «τὸν νοῦν ἐκάστης γραφῆς». Ἀλλὰ τότε ὁ νοῦς δὲν ἦτο δυνατόν, εἰμὴ νὰ ὠδήγῃ πάντοτε εἰς ζωοποίησιν, διότι τὸ πνεῦμα, τὸ ὁποῖον συνιστᾷ τὴν χάριν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, εἶναι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ζωοποιεῖ. Τοῦτο εἶτε «νοῦς ἐρμηνευτικὸς τῆς γραφικῆς λέξεως» λέγεται, εἶτε «πνεῦμα» γράφεται, οὐδέποτε κτείνει, ἀλλ' ἀντιθέτως πάντοτε ζωοποιεῖ, ἐνῶ τὸ πνεῦμα τῆς πλάνης καὶ τῆς ἐσφορικῆς οἰήσεως καὶ ἀλαζονείας ἔχει ὡς χαρακτηριστικὸν αὐτοῦ ἐπακόλουθον τὴν νέκρωσιν.

¹ Ἀθανασίου πρὸς Σεραπίωνα, τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «Κατὰ τῶν βλασφημούντων καὶ λεγόντων κτίσμα εἶναι τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον», P.G. 26, στ. 529 - 608.

1. 2 Κορ. 3, 6.

2. «3ον Ἄντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 161α.

Ὁ Βουλησμάς ἐν τέλει τῆς ἀναπτύξεως τῶν ἐπιχειρημάτων αὐτοῦ¹, προσάγει μαρτυρίας τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, κυρίως δὲ τοῦ Χρυσοστόμου², διὰ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι τὸ χωρίον 2 Κορ. 3, 6 δὲν ἀναφέρεται εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἢ ἐσωτερικὸν στοιχεῖον τῆς Γραφῆς, ὡς διετείνεται ὁ Στέφανος, ἀλλ' εἰς τὸν νόμον καὶ τὴν χάριν³.

Παρερμηνεῖαν τῶν κειμένων τῆς Γραφῆς σχετικῆν πρὸν τὴν ὡς ἄνω ἔκαμεν ὁ Στέφανος, ὅτε ἐξεφώνησε λόγον ἐν Ἰασίῳ ἐνώπιον τοῦ ἡγεμόνος ἐπὶ τῇ ἀναλήψει τῶν καθηκόντων αὐτοῦ ὡς καθηγητοῦ τῆς Ἑγεμονικῆς Ἀκαδημίας⁴. Ἡ παρερμηνεία ἐγένετο εἰς τὸ χωρίον τῶν Παροιμιῶν 9, 1 «ἡ σοφία ἐκοδόμησεν ἑαυτῇ αἶκον καὶ ὑπῆρξε στύλους ἑπτὰ». Τὴν λέξιν «σοφία» ὑπέλαβεν ὁ Στέφανος ὡς τὴν φιλοσοφίαν, τοὺς δὲ ἑπτὰ στύλους αὐτῆς ὡς τοὺς ἑπτὰ ὀργανισμούς, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐρείδεται αὐτή. Τὸ κυριώτερον, κατὰ τὸν Βουλησμά, σφάλμα τοῦ Στεφάνου ἦτο ὅτι ἐθεώρει οὗτος τὴν πάντων τεχνίτιν καὶ ἐνυπόστατον τοῦ Θεοῦ σοφίαν⁵, τὸ ἀπαύγασμα τοῦ αἰδίου φωτός⁶, τὸν μονογενῆ υἱὸν τοῦ πατρὸς ὡς τὴν «θείαν φιλοσοφίαν» καὶ ὡς τὸ «ἀπαύγασμα» αὐτῆς, καταβιβάζων οὕτω τὴν ἄκτιστον σοφίαν τοῦ Θεοῦ εἰς τὸ ἐπίπεδον τῆς ἐγκοσμίου φιλοσοφίας⁷. Τὴν ἀποψίν του ταύτην ὁ Βουλησμάς ἐστήριξεν εἰς μαρτυρίαν τοῦ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως. Οὗτος, ἐρμηνεύων τὸ 7ον κεφάλαιον τῶν Παροιμιῶν ἀπὸ τοῦ 16ου ἔδαφρου καὶ μέχρι τοῦ 20οῦ, ἔγραφεν ὅτι «ἐν τούτοις ἅπασι τὴν φυσικὴν ἐμπεριείληφε θεωρίαν τὴν κατὰ τὸν αἰσθητὸν κόσμον τῶν γεγονότων»⁸, τὰ δὲ ἀπὸ τοῦ 21ου ἔδαφρου καὶ ἐξῆς περιλαμβανόμενα ἀνήγγεν εἰς τὴν ἐνυπόστατον τοῦ Θεοῦ καὶ πατρὸς σοφίαν⁹. Τοιοῦτοτρόπως καθίστατο φανερόν ὅτι ὁ Στέφανος παρηρμήνευε τὸ ὡς ἄνω παρατεθὲν χωρίον τῶν Παροιμιῶν¹⁰, ἐν τῇ προσπαθείᾳ του, ὅπως ἀποδώσῃ τὸ νόημα αὐτοῦ «φυσικῶς μᾶλλον ἢ γραφικῶς τε καὶ πατερικῶς»¹¹.

1. Ὡς ἀντιλαμβάνεται τις, ἡ ὅλη συζήτησις κατὰ βάσιν μὲν δικαιοῖ τὸν Βουλησμά, ἐπιτρέπει ὁμοίως νὰ διαφανῇ ποιά τις λεπτολόγος διάθεσις αὐτοῦ, ἐγγίζουσα τὰ ὄρια ἐνὸς ξηροῦ σχολαστικισμοῦ. Ἀσφαλῶς ὁ Στέφανος ἐν τῇ πράξει δὲν θὰ ἐχρησιμοποιοῖ τὴν ἀρχὴν του ταύτην.

2. «Ὁμιλία εἰς τὴν β' Κορ. ΣΤ', 2», P.G. 61, στ. 438.

3. Βλ. «3ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 165α κ.έ.

4. Βλ. «Μετάνοιαν διδασκάλου Στεφάνου...», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 259β.

5. Πρβλ. Σοφ. Σολ. 7, 21.

6. Πρβλ. Ἑβρ. 1, 3, Σοφ. Σολ. 7, 26.

7. Βλ. «1ον Ἀντιρρητικόν», φ. 42α, 46α - 46β. Πρβλ. «3ον Ἀντιρρητικόν», φ. 202β - 203α.

8. «Στρωματεῖς» Β', 2, P.G. 8, στ. 936Α.

9. Βλ. «1ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 38α.

10. Περὶ τῆς ὀρθοδόξου ἐρμηνείας αὐτοῦ πρβλ. καὶ Χρ. Ἀνδρουῦτσου, Δογματικὴ τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἐν Ἀθήναις 1956*, σ. 102.

11. Βλ. «1ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 87β.

Ἡ τάσις αὕτη τοῦ Στεφάνου, κατὰ τὸν Βουλησμᾶν, νὰ ἀναμειγνύῃ κατὰ «ἀσύγκλωστον» τρόπον τὴν θεολογίαν μετὰ τῆς φιλοσοφίας, νὰ χρησιμοποιῆ κατὰ παράδοξον τρόπον τὰς πηγὰς, ἐρμηνεύων μάλιστα αὐτὰς ἀυθαίρετως, καὶ νὰ ἀγνοῇ τὴν παράδοσιν τῆς Ἐκκλησίας, ὠδήγησεν αὐτὸν εἰς δογματικὰς παρεκτροπάς.

Ὁ Στέφανος, ὡς ἐλέχθη, παρεδέχθη ὅτι τὸ ἐπάνω τοῦ ὕδατος ἐπιφερόμενον πνεῦμα ἐν Γεν. 1, 2 δὲν ἦτο τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ἀλλ' ἡ ζωοποιὸς δύναμις πάντων τῶν ὄντων, ἡ ἐκ τοῦ πατρὸς δημιουργηθεῖσα καὶ ἐνσωματωθεῖσα μετὰ τῶν ὄντων. Ὁ Βουλησμᾶς, ἀντιθέτως, διὰ τῆς ἀναφορᾶς αὐτοῦ εἰς πλείστους ὄσους Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, καὶ δὴ τοὺς διαπρεπεστέρους, καὶ διὰ σωρείας μαρτυριῶν ἐκ τῶν συγγραφῶν αὐτῶν, ἀπεδείκνυεν, ὡς καὶ κατωτέρω θὰ καταδείξωμεν, ὅτι τὸ ἀναφερόμενον ἐν Γεν. 1, 2 πνεῦμα εἶναι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα. Ἐφ' ὅσον ὁμοίως ὁ Στέφανος τὸ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ χωρίῳ τῆς Γεν. 1, 2 παραδεδεγμένον ὡς Ἅγιον Πνεῦμα παρουσίαζεν ὡς τὴν ἐν τοῖς στοιχείοις τοῦ κόσμου ζωοποιὸν δύναμιν, ἠλλοίωνε τὴν σαφῶς μεμαρτυρημένην ὑπὸ τε τῆς Γραφῆς καὶ τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἀποψιν περὶ τροπῆς καὶ ἀλλοιώσεως τῶν στοιχείων τοῦ κόσμου. Ὁ Βουλησμᾶς ὑπεδείκνυε τοῦτο ἐμμένων εἰς τὴν ἀντίθετον ἀποψιν¹, κατὰ τὴν ὁποῖαν πάντα τὰ ὑποκείμενα ἐν τῷ κόσμῳ εἰς αὐξήσιν καὶ πολλαπλασιασμὸν ὑφίστανται καὶ φθορὰν μέχρι τῆς συντελείας, ὅτε, κατὰ τὸν ἀπόστολον Παῦλον, καὶ αὐτὴ ἡ κτίσις ἐλευθερωθήσεται ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς δόξης τοῦ Θεοῦ². Ὁ Βουλησμᾶς δὲν ἀπεδέχετο τὸ ἄτρεπτον καὶ ἀναλλοίωτον τῶν στοιχείων τῆς φύσεως, διότι τοῦτο προσέκρουεν εἰς τὸ ἄτρεπτον καὶ ἀναλλοίωτον καὶ ἀμετάβλητον τοῦ Θεοῦ. Εἰς τί θὰ διέφερον, ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ, τὰ κτίσματα ἀπὸ τὸν κτίστην; Ὁ Δανιήλ, ἔγραφε, σαφῶς διετύπωσε τὴν ἀποψιν ταύτην, λέγων ὅτι ὁ Θεὸς «ἀλλοιοῖ καιροὺς καὶ χρόνους καὶ καθιστᾷ βασιλεῖς καὶ μεθιστᾷ...»³, ὡς καὶ ὁ Δαμασκηνός, τονίζων ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἀναλλοίωτος καὶ ἄτρεπτος⁴. Ὁ ἱερός Δαμασκηνός, ἐξ ἄλλου, ἀναφερόμενος εἰς τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως, ἔλεγεν ὅτι ἡ ἀρχὴ αὐτῶν ἐγένετο διὰ τροπῆς, δι' ὅ, κατὰ συνέπειαν, αὐτὰ ἦσαν τρεπτὰ. Πᾶν γεννητὸν εἶναι τρεπτὸν καὶ φθαρτὸν. Αὐτὴ ἡ ματαιότης τῶν πάντων⁵, εἰς τὴν ὁποῖαν καὶ ὁ ἄνθρωπος ὑπόκειται, οὐδὲν ἕτερον δεικνύει, εἰμὴ μόνον τὴν ὑποταγὴν τῶν πάντων εἰς τὸν νόμον τῆς τροπῆς καὶ ἀλλοιώσεως, τῆς φθορᾶς καὶ γενέσεως. Ὁ Βουλησμᾶς ἐχρησιμοποίησε καὶ ἑτέρας μαρτυρίας ἐκ τῆς Γραφῆς καὶ τῆς

1. Βλ. «3ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 108β κ.έ.

2. Ρωμ. 8, 21.

3. Δαν. 2, 21.

4. «Κατὰ Μανιχαίων διάλογος Ε'», P.G. 94, στ. 1512A.

5. Πρβλ. Ἐκκλ. 1, 2, Ψαλμ. 143, 4, καὶ Ρωμ. 8, 20.

παραδόσεως¹, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῆς θύραθεν γραμματείας², διὰ νὰ ἐμπεδώσῃ τὴν ἀποψιν αὐτοῦ. Χαρακτηριστικός εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτοῦ ὅτι οἱ θύραθεν συγγραφεῖς ὡς πρὸς τὸ θέμα περὶ τροπῆς ἢ μὴ τοῦ κόσμου συμφωνοῦν μετὰ τοῦ Μαλαχίου, Μωϋσέως καὶ τοῦ Ψαλμωδοῦ.

Ὁ Στέφανος, προκειμένου νὰ δικαιολογήσῃ τὴν ἀποψιν αὐτοῦ, ὅτι ἐν τοῖς κτίσμασιν ὑφίστατο τὸ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ δημιουργηθὲν ζωοποιὸν τοῦ παντὸς πνεῦμα, παρουσίασε τοὺς θεῖους λόγους ἐνσωματωμένους μετὰ τῶν κτισμάτων. Οὕτως ἠδύνατο νὰ ἀποδείξῃ ὡς ὀρθὸν τὸν ἰσχυρισμὸν του ὅτι τὰ ἐν τῇ φύσει εἶναι ἄτρεπτα, ἀναλλοίωτα καὶ ἀφθαρτα. Ἡ ἐνσωμάτωσις ὁμοῦς αὕτη, κατὰ τὸν Βουλησμᾶν³, οὐδόλως ἐμαρτυρεῖτο ὑπὸ τῆς Γραφῆς καὶ τῆς παραδόσεως. Ἡ Γραφή ἐν οὐδεμιᾷ περιπτώσει ἐμφανίζει τοὺς λόγους τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν ταυτιζόμενον πρὸς αὐτὸς ἐν τῇ δημιουργίᾳ Λόγον τοῦ Θεοῦ ὡς τὸ ἀυθαιρέτως θεσπισθὲν ὑπὸ τοῦ Στεφάνου «φυσικὸν πνεῦμα». Οὔτε ὁ Λουκᾶς ἐν ταῖς Πράξεσι⁴, οὔτε ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἐν τῇ ἐπιστολῇ πρὸς Γαλάτας⁵ καὶ πρὸς Ἑβραίους⁶, ἀναφερόμενοι εἰς τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ, παρουσιάζουν αὐτὸν ὡς τὸ «φυσικὸν πνεῦμα». Ἡ προσταγὴ ἐν τῇ Γενέσει⁷ «γενηθήτω φῶς», «γενηθήτω στερέωμα», «συναχθήτω τὸ ὕδωρ», «βλαστησάτω ἡ γῆ» κλπ. οὐδαμοῦ καὶ παρ' οὐδενὸς ἀπεκλήθη «φυσικὸν πνεῦμα», διότι ἦτο καὶ ἐξελαμβάνετο ὡς ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ. Ὁ Ψαλμωδός⁸, ὁμιλῶν περὶ τῆς κατ' ἔτος βλαστήσεως τῆς γῆς καὶ τοῦ ἐμπλουτισμοῦ αὐτῆς διὰ παντοίων ἀγαθῶν, τῇ ἐπενεργείᾳ τοῦ θεοῦ λόγου, δὲν κατονομάζει αὐτὸν «φυσικὸν πνεῦμα». Τὰς ἀπόψεις αὐτὰς τῆς Γραφῆς ἀπηχοῦν καὶ οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας⁹. Ὁ Βουλησμᾶς ὁμοῦς ἐπεχείρησε κυρίως νὰ καταδείξῃ διὰ συλλογισμῶν τὸ ἄτοπον τῶν ἰδεῶν τοῦ Στεφάνου τῶν σχετικῶν πρὸς τὴν ταύτισιν τῶν θεῶν λόγων καὶ προσταγμάτων μετὰ τῆς φύσεως. Τὰ ἐπιχειρήματα αὐτὰ ἴσως δὲν παρουσιάζουν τόσον ἀξίαν ὡς πρὸς τὴν προσπά-

1. Βλ. Ψαλμ. 101, 26, Ἦσ. 51, 6, Μαλ. 3, 6, καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, «Εἰς τὴν πρὸς Ρωμ. ΙΔ' ὡ», P.G. 60, στ. 530 κ.έ.

2. Τὰς προσαγομένους μαρτυρίας ἐκ τῶν συγγραφέων τῆς θύραθεν γραμματείας λαμβάνει ὁ Βουλησμᾶς παρὰ τοῦ Εὐσεβίου, χωρὶς ὁμοῦς νὰ παραπέμπῃ εἰς τοὺς σχετικούς τόπους. Ἀσφαλῶς ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν του τὰ ἐν τῇ «Ἐὐαγγελικῇ προπαρασκευῇ» Α', 7, P.G. 21, στ. 52 Β, ΙΑ', 32 καὶ 34, P.G. 21, στ. 929 D κ.έ. καὶ 956 Β κ.έ. Σημειωτέον ὅτι τὴν ἀντίθετον πρὸς τὴν γνώμην του ἀποψιν τοῦ Ἀριστοτέλους, τὴν ἐν τῷ αὐτῷ συγγράμματι ἀπαντωμένην, ΙΒ', 36, P.G. 21, στ. 1385 C, δὲν ἔλαβεν ὑπ' ὄψιν του.

3. Βλ. «Ἴον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 21α κ.έ., φ. 31α.

4. Πράξ. 3, 19 κ.έ.

5. Γαλ. 1, 6 κ.έ.

6. Ἑβρ. 1, 1 κ.έ.

7. Γεν. 1, 3, 6, 9, 11.

8. Ψαλμ. 102.

9. Χρυσοστόμου, «Ἐρμηνεία εἰς Ψαλμ. 110», P.G. 55, στ. 279 κ.έ. καὶ εἰς τὸν Ψαλμ. 118. Θεοδοωρήτου, «Ἐρμηνεία εἰς Ψαλμ. 106 καὶ 118», P.G. 80, στ. 1741 D, καὶ στ. 1849 Β.

θειαν τοῦ Βουλησμᾶ νὰ καταπολεμήσῃ τὰς ἰδέας τοῦ Στεφάνου, ὅσον ὡς πρὸς τὴν κατανόησιν ἐκ μέρους ἡμῶν τῆς φιλοσοφικῆς καταρτίσεως καὶ σκέψεως αὐτοῦ.

Κατὰ τὸν Βουλησμᾶν, ἐφ' ὅσον ὁ Θεὸς τὴν ἐβδόμην ἡμέραν κατέπαυσεν ἀπὸ πάντων τῶν ἔργων αὐτοῦ, εἶναι φανερόν ὅτι οὐδὲν ἕτερον ἐν συνεχείᾳ προσέταξε νὰ δημιουργηθῇ. Πῶς εἶναι ἡμῶς δυνατόν, ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ, ἐνσωματούμενος ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ μετὰ τῶν στοιχείων τῆς φύσεως νὰ συνεχίζῃ τὴν ἐν αὐτοῖς παραστάσιν αὐτοῦ¹; Ὁ Στέφανος εἶχε διατυπώσῃ τὴν γνώμην ὅτι ὁ λόγος οὔτε νομὴν οὔτε στάσιν λαμβάνει, ἀλλ' ὅτι «ἐν διηνεκεῖ ροῇ ἀφ' ἐνὸς εἰς ἕτερον διαβαίνει». Ἐφ' ὅσον ὁμοῦς ὁ Θεὸς «προστάζων ἐπαύσατο, παύσις καὶ ἐργασία, ταῦτόν εἰπεῖν, κινήσις καὶ ἡρεμία εἰσὶν ἄκρα ἐναντία», καὶ πῶς «ὁ παυσάμενος λόγος ἐστὶν ἀκίνητος καὶ διηνεκῶς ῥέων;» Οὐδεμίαν ἕτεραν ὑπόθεσιν δύναται τις νὰ κάμῃ, εἰμὴ ὅτι, ὅπως καὶ τὰ ἔργα, οὕτω καὶ αὐτὸς ὁ λόγος ὑπάρχει «καινιζόμενος, φθειρόμενος καὶ γινόμενος». Ἐκ τούτου πάλιν προκύπτουν μύρια ἄτοπα, ὡς ἐπὶ παραδείγματι ὅτι ὁ Θεῖος λόγος ἐνσωματοῦσθαι εὐρίσκεται καὶ ἐν τοῖς «ιοβόλοις θηρίοις καὶ ἔρπετοῖς καὶ μισοτέκνοις ὀρνέοις», ἐφ' ὅσον καὶ ταῦτα εἶναι ἔργα αὐτοῦ.

Ἐτερος ἀξιόλογος συλλογισμὸς τοῦ Βουλησμᾶ, διὰ τοῦ ὁποῦ βεβαίως ἐθεώρει τὸν Θεὸν στατικῶς, ὑπῆρξε καὶ ὁ ἐξῆς². Ὁ προστακτικὸς λόγος τοῦ Θεοῦ, ὡς γνωστὸν, ἦτο τὸ «βούλημα» καὶ τὸ «ἐννόημα» αὐτοῦ. Ἐκαστὸν ἐκ τῶν κτισμάτων τοῦ Θεοῦ, ἅμα τῇ βουλήσει αὐτοῦ, ὡς ἐβουλήθη, ἐγένετο, «καὶ ἅμα τῇ αὐτοῦ ἐννοήσει ἅπαν, ὡς ἐνόησε, δημιουργημα ἐγένετο». Ἐφ' ὅσον τοῦτο εἶναι παραδεκτὸν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας, τίνα θέσιν δύναται νὰ ἔχῃ ἡ ἀποψὶς τοῦ Στεφάνου ἢ ἀρνούμενη τὴν μονὴν καὶ στάσιν τοῦ λόγου καὶ εἰσηγουμένη τὸ ἀκίνητον αὐτοῦ; Πῶς εἶναι δυνατόν ἐν τῷ ἀκινήτῳ νὰ εὐρίσκηται «τὸ νοητόν», τὸ μὴ ὀρώμενον, καὶ νὰ ἐνσωματοῦται μετ' αὐτοῦ τὸ μὴ ἀπτόμενον; Αὐτὸς ὁ Στέφανος εἶχεν ἀποφανθῆ ὅτι «ὁ λόγος οὐθ' ὁράται, οὐθ' ἀπτεται». Κατὰ ταῦτα οὗτος «τὸν ἀόρατον τίθησι καὶ τὸν ἀσώματον σωματοῖ», σπεύδων εἰς ἀντίθεσιν, καθ' ἣν καθίστα «τὸ ἀόρατον ὄρατόν καὶ ἀτρέμητον τὸ ἀκίνητον». Οὕτως ἡ ἀσυνέπεια τοῦ Στεφάνου ἦτο πλέον καταφανής. Ἐξ ἄλλου, κατὰ τὸν Βουλησμᾶν³, ἦτο ἀπαράδεκτον νὰ ἐκλαμβάνῃ τις τὸ θεῖον ὡς «κινήτόν», διότι κατὰ τὴν γνώμην μὲν τοῦ Δαμασκηνοῦ⁴ «μόνον τὸ θεῖον ἀκίνητον ὄν, δι' ἀκινήσιας πάντα κινεῖ», κατὰ τὴν ἀποψιν δὲ τοῦ Διονυσίου⁵, τί

1. Βλ. «Ἴον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτ., φ. 32β.

2. Αὐτόθι, φ. 33α, καὶ «Ἐρωταποκρίσεις (3ον Ἀντιρρητικόν)», φ. 206α.

3. Βλ. «Ἴον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἄνωτέρω.

4. «Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως» Α', 4, P.G. 94, σ. 800 Α. Βεβαίως ὁ Δαμασκηνὸς διὰ τῆς ῥήσεώς του ταύτης ἐνόει ὅτι τὸ θεῖον ὑπ' οὐδενὸς ἄλλου κινεῖται, δυνάμενον ὁμοῦς νὰ κινήθῃ καθ' ἑαυτό.

5. «Περὶ θεῖων ὀνομάτων» Θ', 8, P.G. 3, σ. 916 Β.

δύναται τις νὰ εἴπῃ περὶ τῆς θείας στάσεως, εἰμὴ ὅτι «μένειν αὐτὸν ἐν ἑαυτῷ τὸν Θεὸν καὶ ἐν ἀκινήτῳ τριτότῃ μονίμως πεπηγέναι καὶ ἀραρότως ὑπεριδρῦσθαι καὶ τὸ κατὰ ταῦτα καὶ περὶ τὸ αὐτὸ, ὡς ὡσαύτως ἐνεργεῖν καὶ κατὰ τὸ ἀμετάστατον αὐτὸν ἐξ ἑαυτοῦ πάντως ὑπάρχειν καὶ κατὰ τὸ ἀμετακίνητον αὐτὸ καὶ ὀλικῶς ἀκίνητον καὶ ταῦτα ὑπερουσίως». Ἡ ὑπὸ τῶν θεολόγων ἀποδοχὴ τῆς κινήσεως τοῦ ἀκινήτου, ἐτόνιζεν ὁ Βουλησμάς, ἔδει νὰ μὴ ἐκλαμβάνηται ὡς ἀντικειμένη εἰς τὰς ἀνωτέρω ἀπόψεις, καθ' ὅσον οἱ θεολόγοι οὗτοι «εὐσεβῶς» ἀντελήφθησαν τὴν κίνησιν ταύτην τοῦ θείου, «οὐ κατὰ φθοράν, ἢ ἀλλοίωσιν, ἢ ἑτεροίωσιν, ἢ τροπὴν, ἢ τοπικὴν κίνησιν, οὐ τὴν κατ' εὐθειαν, οὐ τὴν κυκλικὴν, οὐ τὴν ἐξ ἀμφοῖν, οὐ τὴν νοητὴν, οὐ τὴν ψυχικὴν, οὐ τὴν φυσικὴν». Καθὼς ἠρμήνευεν ὁ Παχυμέρης, αὕτη ἔδει νὰ νοηθῇ ὡς κίνησις τῆς βουλήσεως τοῦ Θεοῦ, τοῦ παραμένοντος πάντοτε ἀκινήτου πρὸς τὰ ὄντα, καὶ πρόδος τῆς προνοίας αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ὄντων. Τοῦτο προφανῶς ἀπέκλειε πᾶσαν συναφειαν καὶ ἐνσωμάτωσιν τοῦ θείου μετὰ τῶν ὄντων. Ὁ Διονύσιος ἀπεδέχετο μόνον «τὴν κύκλω καὶ κατ' εὐθειαν καὶ ἐλικσειδῆ ἀναγωγικῶς» κίνησιν.

Ὁ Βουλησμάς ἀνέπτυξε τοὺς λόγους¹, διὰ τοὺς ὁποίους ἀπεδέχετο ὁ Διονύσιος τὰς κινήσεις αὐτάς, τονίσας ὅτι οὐδεμία ἀφορμὴ ἐδίδετο πρὸς παρεξήγησιν τῶν ὑπ' αὐτοῦ λεγομένων, ὡς καὶ οὐδεμία δυνατότης δικαιώσεως δι' αὐτῶν τῶν ἀπόψεων τοῦ Στεφάνου. Οὗτος βεβαίως δὲν περιορίσθη μόνον εἰς τὴν ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαν ἐπιχειρηματολογίαν του, ἀλλὰ νομίζομεν ὅτι δι' αὐτῆς ἀρκούντως κατατοπίζεται τις ἐν σχέσει πρὸς τὰς θέσεις αὐτοῦ ἐναντι τῶν ἀπόψεων τοῦ Στεφάνου.

Ἡ βᾶσις τῶν δοξασιῶν τοῦ Στεφάνου καὶ τὸ ἀποκορύφωμα συγχρόνως αὐτῶν ὑπῆρξεν ἡ ἀποψις αὐτοῦ περὶ τοῦ «φυσικοῦ πνεύματος». Ὁ Βουλησμάς ἠγάλωσε μέγα μέρος τῶν συγγραφῶν αὐτοῦ πρὸς καταπολέμησιν τῆς ἰδέας αὐτῆς τοῦ Στεφάνου, ὡς καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς προκυψάντων παραμαρτημάτων αὐτοῦ ὡς πρὸς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα.

Ἐν πρώτοις ὁ Βουλησμάς ἐστράφη² κατὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Στεφάνου ἀποδοθείσης ἐπωνυμίας «φυσικὸν πνεῦμα» εἰς τὸ θεῖον πνεῦμα. Ὁ Στέφανος, ἔγραφε, προέβαινεν εἰς τὴν ἀπόδασιν τῆς προσωνομίας ταύτης ἀθαιρέτως, συσχετίζων τὸν προφορικὸν λόγον πρὸς τὸν λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ συγγέων αὐτὸν πρὸς τὸ δημιουργικὸν πνεῦμα αὐτοῦ. Εἰς τὸν Θεὸν ἀπέδιδεν οἰονεὶ φωνητικὰ ὄργανα, καὶ οὕτως ἤκουεν αὐτοῦ λαλοῦντος. Ἐπειδὴ ὁμως, κατὰ τὴν ἀπο-

1. Βλ. «1ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἀνωτ., φ. 33β κ.έ. Οἱ συντηρητικοὶ κυρίως θεολόγοι τῆς ἐποχῆς ταύτης ἐνασμενίζονται εἰς τὴν ἐκθεσιν τῶν ἰδεῶν τοῦ μυστικισμοῦ καὶ ἡσυχασμοῦ. Ἰδέας ὁμοίας πρὸς ἐκείνας τοῦ Βουλησμά ἀπαντῶμεν παρὰ τῷ Νικοδήμῳ τῷ Ἀγιορείτῃ, Ἀθανασίῳ Παρίῳ, Νικηφόρῳ Θεοτόκῃ κ.ά. Αἱ ἰδέαι αὗται, καὶ οὐχὶ αἱ ἀκρίτως ἐκ τῆς Δύσεως μεταλαμπαδευθεῖσαι ἐν τῇ Ἀνατολῇ, συνετέλεσαν εἰς τὴν δημιουργίαν σοβαρᾶς πνευματικῆς κινήσεως.

2. Βλ. «1ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἀνωτ., φ. 28β.

φίν του, ὁ λόγος οὐχ ὁράται οὐθ' ἀπτεται, ἀλλὰ νοεῖται, ἄρα εἶναι νοητός· καὶ ἐπειδὴ προσέτι οὔτε μονὴν καὶ στάσιν λαμβάνει, συνεχῶς μετακινούμενος ἀπὸ τοῦ ἑνὸς εἰς ἕτερον¹, ἄρα εἶναι ἀεικίνητος. Ἐν τέλει, ἐπειδὴ ὁ θεῖος λόγος «τροπήν οὐ δέχεται», ἄρα εἶναι καὶ ἀτρεπτός. Τὸ νοητὸν ὅμως, τὸ ἀεικίνητον καὶ ἀτρεπτον ἐν τῇ κοινῇ διαλέκτῳ, τὴν ὁποῖαν, σημειωτέον, διετείνεται ὁ Στέφανος ὅτι ἐχρησιμοποιοῦν, καλεῖται πνεῦμα. Πρὸς διάκρισιν δὲ αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ ἀπολύτου πνεύματος ἀπεκλήθη ὑπὸ τοῦ Στεφάνου «φυσικὸν πνεῦμα». Δι' ὧν αὐτῶν ἐσχημάτισε τὴν πεποιθήσιν ὁ Βουλευσμάς ὅτι ὁ Στέφανος ἔκαμνε πρωτοφανῆ σύγχυσιν τῶν ἐννοιῶν, ἀντεμετώπιζε τὸ πρόβλημα σοφιστικῶς καὶ ἔλυεν αὐτὸ ἀβαιρέτως.

Ἐπιβλέποντες τὸ Βουλευσμάς προέβη εἰς τὴν ἀνασκευὴν καὶ τῆς δοξασίας περὶ «φυσικοῦ πνεύματος» τοῦ Στεφάνου². Ὁ ὠρισμένος προστακτικὸς λόγος τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐκλαμβάνηται ὡς ὁ προφορικὸς λόγος ἡμῶν τῶν ἀνθρώπων. Διὰ νὰ ἐκφωνηθῇ ὁ ἀνθρώπινος λόγος, κατὰ τὸν μέγαν Βασίλειον³, προσηγοῦνται ὠρισμένοι ἐνέργειαι, αἱ ὁποῖαι βεβαίως ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἐπιτρέπεται νὰ ἀποδίδωνται εἰς τὸν Θεὸν καὶ νὰ ἔχουν σχέσιν τινὰ πρὸς τὸν προστακτικὸν λόγον αὐτοῦ. Αἱ ἐνέργειαι αὗται εἶναι· ἢ ἐν τῇ νοήσει σύλληψις τῶν τύπων, ἢ ἐξαγγελία μετὰ τὴν σκέψιν καὶ ἐκλογὴν τῶν οικείων καὶ προσφυῶν σημασιῶν, ἢ παράδοσις αὐτῶν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν φωνητικῶν ὀργάνων καὶ ἢ σαφὴς ἀπόδοσις τῶν ἐν τῷ κρυπτῷ νοημάτων διὰ «τῆς τοῦ ἀέρος τυπώσεως», συμφῶνως πρὸς τὴν ἐναρθρον τῆς φωνῆς κίνησιν. Ὡς πρὸς τὸν Θεὸν ὅμως οὐδὲν ἕτερον θὰ ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ, εἰμὴ ὅτι ὁ λόγος αὐτοῦ εἶναι τὸ «βσιον βούλημά του». Τὴν μαρτυρίαν αὐτὴν παρέχουν καὶ ἕτεροι μεγάλοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ὡς ὁ Θεοδώρητος⁴, ὁ θεολόγος Γρηγόριος⁵, ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός⁶ καὶ ὁ Μητροφάνης⁷, ἐνισχυομένης οὕτω τῆς θέσεως τοῦ Βουλευσμά, καθ' ἣν ὁ προφορικὸς λόγος δὲν εἶναι ὁ προστακτικὸς λόγος τοῦ Θεοῦ.

Πρὸς τούτοις ὁ Βουλευσμάς διεσαφήνιζε τίνι τρόπῳ ἤχθη ὁ Στέφανος εἰς

1. Κατὰ τὸν Βουλευσμά, αὐτόθι, ἐννοεῖ ὁ Στέφανος ὅτι ὁ θεῖος προστακτικὸς λόγος μετακινεῖται ἀπὸ τοῦ ἑνὸς δημιουργήματος εἰς ἕτερον. Ὁ Στέφανος ἀσφαλῶς εἶχεν ὑπ' ὄψιν του τὰς διατυπωθείσας περὶ τοῦ θέματος τούτου γνώμας τῶν Ἰππολύτων τοῦ Β' αἰ., ὡς καὶ ἐκεῖνας κυρίως τοῦ Ἰππολύτου, καθ' ἃς ἢ ἐν τῷ θεῷ ὑπάρχουσα δύναμις, ὡς ἐνδιάθετος λόγος, ἐν καιρῷ καθίσταται προφορικὸς λόγος· βλ. Ἰππολύτου, «Ἐλεγχος Χ», ΛΓ', Ρ.Γ. 16, ΙΙΙ, στ. 3447 Β κ.ε.

2. Βλ. «1ον Ἀντιρρητικόν», ἐνθ' ἀνωτ., φ. 28β κ.ε.

3. Βλ. «Ὁμιλίαν εἰς τὴν ἑξαήμερον Γ'», Ρ.Γ. 29, στ. 53 D κ.ε.

4. «Εἰς τὴν Γένεσιν Θ'», Ρ.Γ. 80, στ. 89 C.

5. «Ἀλόγος εἰς τὴν γέννησιν τοῦ Χριστοῦ ΙΓ'», Ρ.Γ. 36, στ. 825 B.

6. «Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως» Α', 8, Ρ.Γ. 94, στ. 812 BC, Β', 2, στ. 864 C - 865 A, Δ', 8, στ. 1116 C.

7. Γ' φδθ εἰς τὸν πλ. α'.

τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ ἐν τῷ κόσμῳ ζωοποιῦ πνεύματος ὡς τοῦ «φυσικοῦ πνεύματος», διὰ τὴν ἀποδείξιν καὶ πάλιν ὅτι ὁ Στέφανος ὄχι μόνον ἀθαιρέτως ἐδογματίζεν, ἀλλ' ὅτι καὶ παρελογίζετο¹. Ἐκ τῶν ἐκτεθέντων ὑπὸ τοῦ Στεφάνου ἐν τῇ ιζ' παραγράφῳ τῆς «Εἰσαγωγῆς» αὐτοῦ ἐξήγετο, ἐτόνιζεν ὁ Βουλησμᾶς, τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ Στέφανος ἔδωσε τὸν χαρακτηρισμὸν «φυσικὸν» εἰς τὸ πνεῦμα, ὁρμηθεὶς ἐκ τῶν ὄσων ὁ ἴδιος ἔλεγε περὶ τῆς ἀβύσσου. Ἐφ' ὅσον ἡ φύσις δι' αὐτὸν ἦτο πέλαγος ἀχανὲς καὶ ἀνεξάντλητον καὶ ἐκαλεῖτο ἀβυσσος, ἐν δὲ τῷ 1ῳ κεφ. τῆς Γενέσεως παρουσιάζετο τὸ πνεῦμα τοῦ Θεοῦ («ἐπιφερόμενον») ἐπὶ τοῦ ὕδατος — ἀφοῦ προηγουμένως ἐγένετο λόγος περὶ τῆς ἀβύσσου — ἀπεκάλεσε τοῦτο ἀθαιρέτως «φυσικὸν πνεῦμα». Ἐν ἧ ὁμοίως περιπτώσει τὸ «φυσικὸν πνεῦμα» ἐταυτίζετο πρὸς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, τότε τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἀπέβαινε κτίσμα², ὅποτε ἐτίθετο πλέον νέον πρόβλημα καὶ ὡς πρὸς τὸ δόγμα τῆς Ἁγίας Τριάδος.

Συσχετίζων ὁ Στέφανος, κατὰ τὸν Βουλησμᾶν, τὸ «φυσικὸν πνεῦμα» πρὸς τὰς φυσικὰς του ἀρχάς, ἦτοι τὴν θέσιν, τὴν ἀντίθεσιν καὶ τὴν σύνθεσιν³, τὰς ὁποίας «ἀπεσέμνυνε» καὶ διὰ τοῦ ἱεροῦ ὀνόματος τῆς Τριάδος, ἀπεφαίνετο ὅτι οἱ θεῖοι λόγοι, οἱ μετὰ τῶν ὄντων ἐνσωματούμενοι, εἶναι ἡ ἀπόρροια τῆς κατὰ τὴν φυσικὴν ἀνάγκην σχέσεως τῶν τριῶν τούτων ἀρχῶν. Ἡ ἐφαρμογὴ ὁμοίως αὕτη δὲν εἶναι ὀρθὸν νὰ ἀναζητηθῆται εἰς τὰς σχέσεις τῶν τριῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος, διότι τοῦτο θὰ ἐπέφερε σύγχυσιν εἰς τὴν κατανόησιν τῶν δογμάτων. Πῶς ἐδικαιολογεῖτο ἡ ἐξαγωγή τοῦ συμπεράσματος ὅτι ἐκ τῆς φυσικῆς ἀνάγκης ἐδημιουργήθησαν αἱ τρεῖς ἀρχαί, ἡ τῆς «θέσεως» ὡς τῆς φυσικῆς ἀνάγκης τοῦ πνεύματος, ἦτοι τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ «κατὰ τὸ εἶπε· γενηθήτω τὸ καὶ τὸ κτλ. καὶ ἐγένετο», τῆς «ἀντιθέσεως» ὡς «τῆς διακρίσεως τῶν διαφόρων ἐννοιῶν τῶν ὄντων καὶ τῆς συνθέσεως ὡς τῆς ἐναργοῦς τῶν ὄντων παραστάσεως ἀπὸ τῆς ἀμέσου ἐκτελεστικῆς καὶ παραστατικῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ»;⁴ Τοῦτο δὲν ἠδύνατο ὁ Βουλησμᾶς νὰ κατανοήσῃ, ὡς ἐπίσης καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Στεφάνου ἐπιχειρηθὲν, νὰ ἀποδώσῃ τουτέστιν («ὑποκείμενον») εἰς τὰς ἀρχάς του αὐτάς καὶ νὰ ἀποθεώσῃ ταύτας, εἰπὼν ὅτι «ἡ θέσις ἐστὶν ἡ προσκυνητὴ θεότης, ἡ ἀντίθεσις ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός, καὶ ἡ σύνθεσις αὐτὸ τὸ πανάγιον Πνεῦμα»⁵. Πρὸ τῆς ἰδέας ταύτης ἀγανακτήσας ὁ Βουλησμᾶς ἀνέκραξε· «ποῖα κἀνταῦθα λέξις ὕγιης καὶ οὐ πλήρης ἔλκους καὶ δυσσομίας», διὰ τὴν προβῆ ἐν

1. Βλ. α' 1ον Ἐπισημειωτικόν, ἐνθ' ἄνωτ., φ. 24β.

2. Αὐτόθι, φ. 171β κ.ε.

3. Αὐτόθι, φ. 36α.

4. Αὐτόθι, φ. 25α.

5. α' Αναφορὰ ἡ 2ον Ἐπισημειωτικόν, ἐνθ' ἄνωτ., φ. 53β. Σχετικὰς πρὸς τὰς ἰδέας ταύτας τοῦ Στεφάνου εὐρίσκει τις καὶ παρὰ τῷ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Schelling τελέσαντι Hegel. Βλ. Κ. Λογοθέτου, ἔργ. μν., σ. 467 κ.ε.

συνεχεία διὰ συλλογισμῶν καὶ παραθέσεως ἀγιογραφικῶν καὶ πατερικῶν μαρτυριῶν εἰς τὴν ἀναίρεσιν αὐτῆς.

Ὁ Βουλησμᾶς ἀπεφαίνεται¹ ὅτι ἡ ἰδέα αὕτη εἰσήγε τὴν διάκρισιν τῶν ὑποστάσεων. Ἡ διάκρισις αὕτη ὑπὸ τοῦ Στεφάνου διεσώζετο μόνον «ψιλῆ ἐπινοία» εἴτε ἐν τῇ «ἀντιθέσει» ὡς ἔνωσις τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ, εἴτε ἐν τῇ «ἀντιθέσει» τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ διὰ τῆς ἀτοπωτάτης καὶ βλασφημίου «συνθέσεως» τοῦ Πνεύματος. Ἡ «σύνθεσις» προέρχεται ὁμως ἐκ τῆς «ἀντιθέσεως». Κατὰ ταῦτα ἡ «σύνθεσις» εἶναι ἀρχὴ μάχης, ἡ μάχη δὲ εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς διαστάσεως καὶ ἡ διάστασις ἀρχὴ τῆς λύσεως. Κατὰ τὸ ὑπὸ τοῦ Δαμασκηνοῦ λεγόμενον, ὅτι ἡ λύσις εἶναι τι τὸ ἄσχετον πρὸς τὸν Θεὸν παντελῶς, παρουσιάζετο σαφῶς ἡ κακοδοξία τοῦ Στεφάνου. Ἐξ ἄλλου ὁ αὐτὸς Πατὴρ τῆς Ἐκκλησίας σχετικῶς ἐτόνιζε· «φαμέν γὰρ ἕκαστον τῶν τριῶν τελείαν ἔχειν ὑπόστασιν, ἵνα μὴ ἐκ τριῶν ἀτελῶν μίαν σύνθετον φύσιν τελείαν γνωρίζωμεν, ἀλλ' ἐν τρισὶ τελείαις ὑποστάσεσι, μίαν ἀπλήν οὐσίαν, ὑπερτελῆ καὶ παντέλειον· πᾶν γὰρ ἐξ ἀτελῶν συγκείμενον, σύνθετον πάντως ἐστίν, ἐκ δὲ τελείων ὑποστάσεων, ἀδύνατον σύνθεσιν γενέσθαι»². Ὡς ἐκ τούτου διερωτᾶτο ὁ Βουλησμᾶς ἐκ τίνος πηγῆς ὁ φιλόσοφος ἐδιδάχθη τὴν σύνθεσιν τῶν τριῶν ὑποστάσεων, ἐκ τῆς Γραφῆς, ἐκ τῶν συγγραμμάτων τῶν Πατέρων ἢ ἐκ τῶν ἀποφάνσεων τῶν συνόδων; Ποία ὑπῆρξεν ἡ αὐθεντία ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐστηρίζετο, ποία ἡ θεολογία, ἡ ὁποία ἐξέφραζε τοιαύτας ἀπόψεις, καὶ ποῖος ὁ συντάξας αὐτήν; Ἦτο μήπως ἐπιτρεπτόν νὰ κάμνη τις λόγον περὶ ἀποθεώσεως τῶν φυσικῶν ἀρχῶν καὶ περὶ συνθέσεως τοῦ ὑπερουσίου; Μόνον ὁ φιλόσοφος Στέφανος ἔπραξε τοῦτο, ἔλεγεν ὁ Βουλησμᾶς, ἀποκαλέσας μάλιστα τὸ «Ἅγιον Πνεῦμα σύνθεσιν.

Ὁ Βουλησμᾶς ἀνεζήτησε τὸ πιθανὸν βαθύτερον αἷτιον, τὸ ὁποῖον ὤθησε τὸν Στέφανον νὰ προβῆ εἰς τὴν διατύπωσιν τῆς παραδόξου ἰδέας ταύτης. Ἀσφαλῶς, ἔγραφεν³, ἠθέλησε νὰ καταπολεμήσῃ τὴν περὶ ἐκπορεύσεως καὶ ἐκ τοῦ Υἱοῦ (Filioque) κακὸδοξον ἀποψιν τῶν Λατίνων. Διὰ τοῦτο ἐτόνιζεν ὅτι τὸ «Ἅγιον Πνεῦμα ἦτο «σύνθεσις» τῆς θείας «ἀντιθέσεως»· τοῦτο ὡς «σύνθεσις ἀντιθέσεως» ἐδημιούργει προφανῶς ἄλλην σχέσιν πρὸς τὸν Πατέρα, ἑτέραν δὲ πρὸς τὸν Υἱόν. Οἱ Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας εἶχον δεόντως διασαφηνίσει τὸ περὶ Τριάδος δόγμα, χωρὶς νὰ εἶναι ἀπαραίτητοι αἱ ἀπόψεις τοῦ Στεφάνου. Τὰς ἀπόψεις ταύτας τῆς Ἐκκλησίας ἠδύνατό τις νὰ εὔρη καὶ παρὰ τῷ «πολυεἰδμονίᾳ καὶ πολυμαθεῖ» Ζοιρνικαβίῳ⁴.

1. Αὐτόθι, φ. 54.

2. «Ἐκθεσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως» Α', 8, P.G. 94, στ. 824 B - 825 A. Παρὰ Migne σημειοῦται ἀντὶ τοῦ «γάρ», «δέ», ἀντὶ «γνωρίζωμεν», «γνωρίσωμεν», ἀντὶ «παντέλειον» «προτέλειον».

3. Βλ. ἀναφορὰν ἢ 2ον Ἀντιρρητικόν, ἐνθ' ἀνωτ., φ. 52β, 54β.

4. Ὁ Βουλησμᾶς ἀσφαλῶς εἶχεν ὑπ' ὄψιν του τὴν ὑπὸ τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρου μετὰ-

Οὕτως ἐθεώρησεν ὁ Βουλευσμάς ἀναγκαῖον νὰ παρουσιάσῃ πρὸς τε τὸν ἀντίπαλον αὐτοῦ, τὸν ἡγεμόνα καὶ τοὺς συνοδικοὺς τὴν περὶ Ἁγίας Τριάδος ἀλήθειαν, ὡς αὕτη παρεδόθη εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Ἡ ἐκθεσις αὕτη τοῦ περὶ Τριάδος δόγματος ὑπῆρξε τὸ κυριώτερον ἐπιχείρημα τοῦ Βουλευσμά κατὰ τῶν ἀπόψεων τοῦ Στεφάνου, ἐπιτρέπουσα ἅμα εἰς ἡμᾶς νὰ γνωρίσωμεν τὴν δογματικὴν κατάρτισιν αὐτοῦ, ἥτις ἦτο ἐπίτευγμα μελετῶν ὀλοκλήρου ζωῆς¹.

Ἡ ὀρθόδοξος δογματικὴ, κατὰ τὸν Βουλευσμᾶν², δὲν ἔκαμε ποτὲ λόγον περὶ μερισμοῦ τῆς θεότητος. Αὕτη ἐθεωρεῖτο μία, ἡ τοῦ Πατρὸς τουτέστι, τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὑφισταμένης ὅλης ἐν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ Πνεύματι καὶ μηδέποτε ἀφισταμένης ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος, διότι κατὰ τὸν Γρηγόριον «ἀμέριστος ἡ θεότης»³. Καθὼς συμβαίνει, ὅταν ὑφίστανται τρεῖς ἥλιοι, ἐχόμενοι ἀλλήλων καὶ ἀδιάστατοι ὄντες, μία νὰ εἶναι ἡ τοῦ φωτὸς αὐτῶν σύγκρασις καὶ συνάφεια, τὸ αὐτὸ παρατηρεῖται καὶ ἐν τοῖς προσώποις τῆς Ἁγίας Τριάδος⁴. Αἱ ὑποστάσεις εὐρίσκονται ἐν ἀλλήλαις οὕτως, ὥστε νὰ μὴ συγχέωνται ἐχόμενοι ἀλλήλων, συμφώνως πρὸς τὸν λόγον τοῦ Κυρίου «ἐν ἐμοὶ ὁ πατήρ καὶ ἐγὼ ἐν τῷ πατρὶ»⁵. Οὕτως ὑφίσταται ἡ περιχώρησις τῶν τριῶν προσώπων, χωρὶς τοῦτο νὰ ὠδήγει εἰς συναλοιφήν καὶ συμφυρμόν. Διότι μία εἶναι ἡ οὐσία τοῦ Θεοῦ, ἡ ἀγαθότης καὶ ἡ θέλησις, ἡ ἐνέργεια καὶ ἡ ἐξουσία, ὡς καὶ ἡ κίνησις τῶν τριῶν ὑποστάσεων. Ἐν τούτοις αἱ ὑποστάσεις δὲν εἶναι ταυταί, καίτοι εἶναι αἱ αὐταί, καθὼς εἶναι ἐν ὁ Πατήρ, ὁ Υἱὸς καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, πλὴν τῆς ἀγεννησίας καὶ τῆς γεννήσεως καὶ τῆς ἐκπορεύσεως. Μόνον κατ' ἐπίνοιαν τὰ πρόσωπα ἔχουν διαιρεθῆ. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Γρηγόριος ἔλεγεν· «ὅταν δὲ πρὸς τὴν θεότητα βλέψωμεν καὶ τὴν πρώτην αἰτίαν καὶ τὴν μοναρχίαν καὶ τὸ ἐν καὶ ταῦτόν τῆς θεότητος κίνημά τε καὶ βούλημα καὶ τὴν τῆς οὐσίας καὶ τῆς δυνάμεως καὶ ἐνεργείας καὶ

φρασιν ἐκ τῆς λατινικῆς τῆς πραγματείας τοῦ Ἀδάμ Ζοιρικαβίου, Περὶ ἁγίου Πνεύματος. Αὕτη ἐξεδόθη ἐν Πετροπόλει τὸ 1797. Ἡ πρώτη ἐκδοσις τοῦ συγγράμματος τούτου ἐγένετο ἐν δυοὶ τόμοις, τοῦ πρώτου ἐκδοθέντος τὸ 1774, τοῦ δὲ δευτέρου τὸ 1776.

1. Ὁ Βουλευσμάς εὐρίσκειτο εἰς τὰς δυσμὰς πλέον τοῦ βίου του. Ὁ Μ. Γεδεών, Δύο ἱεροκήρυκες ἀγιοταφῖται, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 68 - 69, σημειοῖ ὁ θάνατός του συνέβη κατὰ τὸν Κουτλουμουσιανὸν τὸ 1817 (πρβλ. Α. Δημητρακοπούλου, Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις, σ. 107), κατὰ δὲ τὸν Νικόλαον Καραβιάν - Γρίβαν τὸ 1819· ὡς τόπος θανάτου αὐτοῦ φέρεται αἰ οἰκία τῶν Μαυρογενῶν, ἡ κατὰ τὸν ἄνω Βόσπορον πρὸς τὴν ρουμλικὴν ἀκτὴν παρὰ τῷ ναῷ τῆς ἁγίας Παρασκευῆς, τόπος δὲ ταφῆς του τὸ Ἅγιοταφικὸν Μετόχιον ἐν Νεοχωρίῳ.

2. Βλ. α' Ἀναφορὰν ἢ 2ον Ἀντιρρητικόν, ἐνθ' ἄνωτ., φ. 52β κ.ε.

3. «Λόγος θεολογικός» Ε', 14, P.G. 36, στ. 149 Α.

4. Πρβλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ἐνθ' ἄνωτ., στ. 829 Β, καὶ Γρηγορίου, ἐνθ' ἄνωτ., Ε', 13, στ. 149 Α.

5. Ἰω. 10, 38. Ὁ Βουλευσμάς δὲν σημειοῖ τὸ χωρίον αὐτολεξεῖ.

κυριότητα ταυτότητα, ἐν ἡμῖν τὸ φανταζόμενον»¹. Κατὰ ταῦτα ὁ Θεὸς εἶναι εἷς, προσκυνούμενος ὁμοῦς ἐν Τριάδι. Ὅταν πάλιν ἀποβλέψῃ τις πρὸς τὰ «ἐπὶ τῆς θεότητος» καὶ εἰς τὰ ἐκ τῆς πρώτης αἰτίας ὑπάρχοντα «ἀχρόνως καὶ ὁμοδόξως καὶ ἀδιαστάτως, ἤτοι πρὸς τὰς ὑποστάσεις τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος, τότε ἀντιλαμβάνεται ὅτι τρία εἶναι τὰ προσκυνούμενα πρόσωπα, ἤτοι εἷς Πατήρ, ὁ Πατήρ, ὁ ὁποῖος εἶναι καὶ ἀναρχος, ὅπερ σημαίνει ἀναίτιος, ἐφ' ὅσον δὲν προῆλθεν ἐκ τινος, εἷς καὶ ὁ Υἱός, ἀλλ' οὐχὶ ἀναρχος, ἤτοι οὐχὶ ἀναίτιος, καὶ ἐν τῷ Πνεύματι τὸ Ἅγιον, προσερχόμενον ἐκ τοῦ Πατρὸς, οὐχὶ ὁμοῦς υἱικῶς, ἀλλ' ἐκπορευτῶς». Αἱ περιχωρήσεις ὁμοῦς αὗται δὲν ἐγένοντο οὔτε «τοῦ Πατρὸς ἐκστάντος τῆς ἀγεννησίας, διότι γεγέννηκεν, οὔτε τοῦ Υἱοῦ τῆς γεννήσεως, διότι ἐγεννήθη ἐξ ἀγεννήτου, οὔτε τοῦ Πνεύματος μεταπίπτοντος ἢ εἰς Πατέρα ἢ εἰς Υἱόν», διότι ἐκπορεύεται καὶ εἶναι καὶ τοῦτο Θεός, τῆς ιδιότητος αὐτοῦ παραμενούσης ἀκινήτου καὶ μὴ μεταπιπτούσης². Οὗτος εἶναι ὁ λόγος, ὅστις ἐπιβάλλει νὰ μὴ χωρίζηται ποτε ἡ ιδιότης τοῦ τε Πατρὸς, τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Πνεύματος ἐκ τῆς θεότητος, διότι ὁ Πατήρ δὲν ἀποτελεῖ ὑπόστασιν εἰς τὴν περίπτωσιν, καθ' ἣν τελεῖ κεχωρισμένος τῆς θεότητος, ἐφ' ὅσον μάλιστα οὔτε ἡ θεότης εἶναι ἀνυπόστατος. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει περὶ τῆς Τριάδος, διότι δὲν εἶναι ἡ τῆς Τριάδος θεότης ὁ Πατήρ, ἐφ' ὅσον ἡ τοῦ Πατρὸς ὑπόστασις δὲν εἶναι θεότης καθ' ἑαυτήν. Τὸ ἴδιον θὰ ἠδυνάμεθα νὰ εἰπώμεν καὶ περὶ τοῦ Υἱοῦ, ὅτι τουτέστιν ὁ Υἱός δὲν ἀποτελεῖ ὑπόστασιν ἄνευ τῆς θεότητος, ἀλλ' οὔτε καὶ ἡ ὑπόστασις αὕτη εἶναι ἀνυπόστατος θεότης καθ' ἑαυτήν· οὔτε ὁ Υἱός εἶναι θεότης μόνη καθ' ἑαυτήν, ὅπως οὔτε ἡ θεότης εἶναι Υἱός. Κατὰ τὸν ἴδιον λόγον δὲν εἶναι ὑπόστασις ἄνευ θεότητος, οὔτε θεότης ἀνυπόστατος τὸ Ἅγιον Πνεῦμα. Οὕτω δὲν ἀποτελεῖ θεότητα καθ' ἑαυτήν ὁ παράκλητος, καθὼς καὶ ἡ τοῦ Πνεύματος ὑπόστασις δὲν εἶναι θεότης μόνη. Ἡ θεότης εἶναι κοινὴ ἐν Πατρὶ, Υἱῷ καὶ Ἁγίῳ Πνεύματι.

Ἐναντιοβόλως ἢ ὡς ἄνω ἐκθεσις τῶν ἰδεῶν τοῦ Βουλησμά ἀποτελεῖ δεῖγμα τῆς δογματικῆς καταρτίσεως αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀριστον ἐπιχείρημα κατὰ τῶν δοξασιῶν περὶ Τριάδος τοῦ Στεφάνου. Φαίνεται ὅτι αὕτη, ὡς καὶ τὰ πρὸ αὐτῆς ἐκτεθέντα ἐλήφθησαν σοβαρῶς ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τε τοῦ ἡγεμόνος, τοῦ πατριάρχου καὶ τῆς περὶ αὐτὸν συνόδου, ὡς καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Στεφάνου. Ὁ Στέφανος, ὅστις ὑπῆρξεν ἐναντιοβόλως εἰς ἐκ τῶν σπουδαιότερων λογίων τοῦ ἀναγεννωμένου Ἑλληνισμοῦ κατὰ τὸ τέλος τοῦ ΙΗ' καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΘ' αἰῶνος, ἐπιχειρήσας νὰ ἀνανεώσῃ τὴν θεολογίαν διὰ τῶν καινοφανῶν φιλοσοφικῶν θεωριῶν τῆς ἐποχῆς του, καὶ δὴ τῶν ἰδεοκρατικῶν, καὶ μὴ δυνήθεις νὰ παραμείνῃ ἐν τοῖς πλαισίοις τῆς παραδόσεως τῆς Ἐκκλησίας ὡς πρὸς τὴν

1. Γρηγορίου, ἐνθ' ἀνωτέρω.

2. Περὶ βλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, ἐνθ' ἀνωτ., στ. 829 Β κ.έ.

ἐκφρασιν κυρίως τῶν θεολογικῶν ἐνοιῶν, κατενόησε τελικῶς τὸ σφάλμα αὐτοῦ καὶ ἐζήτησε συγγνώμην διὰ τὰ δογματικά αὐτοῦ ἄλισθήματα. Οὕτως ὀριστικῶς ἔληξε, τῇ μεσολαβήσει τοῦ ἡγεμόνος καὶ τοῦ πατριάρχου, ἡ διαμάχη τοῦ Βουλησμά μετὰ τοῦ Στεφάνου, ἥτις ὀφείλετο εἰς τὴν ἐμμονὴν τοῦ Βουλησμά οὐχὶ μόνον εἰς τὴν οὐσίαν τῆς παραδόσεως, ἀλλὰ προσέτι καὶ εἰς τὴν μορφήν ἐκφράσεως αὐτῆς.

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΝ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΝ ΠΑΙΣΙΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΑΣ

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΕΡΕΥΝΩΝ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ
ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: ΕΠ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΕΤΡΙΟΣ

Ε.Υ.Δ της Κ.τ.Π
ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2006